

શ્રીહરિ હરૈક્ય તત્ત્વદર્શક મહિમ્નસ્તોત્ર.

સાંપ્રત કાળમાં અનેક વ્યવહારિક ધાર્મિકતથા નવલકથાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. તેમાં ધાર્મિક વિષયોના પુસ્તકોમાં ઘણાં ખરાં એક દેશી એટલે એક માર્ગ કે પંથનો ઉપદેશ કરનાર હોય છે. તેવાં પુસ્તકોનું મનન કરવાથી મન આગ્રહિ અને મતાનુયાયિ થાય છે તેથી બુદ્ધિ કુટિત થવા સંભવ રહે છે.

બુદ્ધિના ક્ષેત્રને વિશાલ બનાવી સર્વ તત્ત્વનો સાર બતાવનાર પુસ્તકો વિશેષ આદર કરવા યોગ્ય ગણાય છે તેવાં પુસ્તકોમાંનું આ એક મહિમ્નસ્તોત્ર છે.

તેની ખાસ ખુબી એ છે કે એમાં અનેક મતોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે, અને તે બધાનું રહસ્ય ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તથા તત્ત્વપદ પ્રાપ્ત કરવાને વેદ અને પુરાણોના આધારે કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, ભક્તિ, ન્યાય, વ્યવહાર અને અનેક ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ મળે છે.

મહિમ્નસ્તોત્રમાં આવા બહુ ઉપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન સમાયેલું છે, તેથીજ તે સર્વસ્તોત્રોમાં એક ઉત્તમ ગણાય છે, અને સંકટ સમયમાં સહાય માટે ઇશ્વર પ્રાર્થનાનું સાધન તરીકે વપરાય છે. આવા ઉપયોગી સ્તોત્રનું રહસ્ય, અર્થ જાણ્યા વિના તેનો પાટ માત્ર કરી જવામાં આવે તેથી ઇચ્છીત ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. આપણે શું બોલીએ છીએ, શું પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તે સમજવામાં આવે તો તેથી એક અપૂર્વ આનંદ થાય છે. અને સારેજ પ્રાર્થના કરવાથી જેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તેની સાથે તક્ષીનતા થાય છે.

આવી સ્તુતિ થાય તેજ સ્તુતિ પ્રાર્થનાનું સાક્ષ્ય છે. તેથી દરેક અનીષ્ટ નિવારણ પામે છે. અને ઇચ્છિત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હેતુને ઉદ્દેશી આવા ઉત્તમ સ્તોત્રનું રહસ્ય ગુર્જર પ્રજ્વળે સમજાય તે માટે યથામતિ યત્ન કર્યો છે.

આ સ્તોત્રમાંના દરેક શ્લોકનાં છુટાં પદો તથા દરેક અન્વીત પદોનો અર્થ તથા વિસ્તાર સાથેનો ભાવાર્થ એમ શિવ અને વિષ્ણુ બન્નેને ઉદ્દેશીનેજ આ સ્તોત્ર સ્પષ્ટ રીતે સચળવવામાં આવ્યું છે. તથા કડીણ શબ્દોના સમાસ વ્યત્પત્તિ પણ લખ્યાં છે, અને ભાવાર્થના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાય, યુક્તિ અનુમાન અને પ્રમાણો આપ્યાં છે. તો આશા છે કે આ લઘુ પણ ઉપયોગી પુસ્તકને સર્વ ધર્માવલંબી સજ્જન આદર કરશે.

આ પુસ્તક થોડા વખતમાં બહાર પડશે તેની કીમત માત્ર આના રાખવામાં આવી છે. ગ્રાહકો પુરતી નકલો કાઢવા વિચાર રાખ્યો છે. માટે ગ્રાહક થવા ઇચ્છનાર ગૃહસ્થોએ નીચેનું કાષ્ટક ભરી મોકલવા કૃપા કરવી.

નકલ.	નામ.	ગામ. ઠે.	સહી.

वन्दन पत्रिका.

श्रमत् “खेष्टक” विप्रकुलद्योतक, पूज्यपाद
तीर्थङ्ग पिताश्री

આપની કૃપા કટાક્ષની રવિત્ર પ્રસાદિથી સર્વ પ્રાણી-
માં ઉચ્ચ ગણાતા માનવ જન્મની સફળતારૂપ આત્મ-
દૃષ્ટિનો મહામાર્ગ સુધરી જે અપૂર્વ લાભ થવાનો
સમય નિકટ દેખાય છે, તે મહાન્ ઉપકારનો
ગૃહલો આપવા અસમર્થ છતાં, શ્રદ્ધાશીલ
સાતિબન્ધુઓના આત્માને શાન્તિ આ-
પવા આ લઘુ પણ પ્રાચીન ગ્રન્થ
નો યથામતિ ઉદ્ધાર કરી “ પત્રં
પુષ્પં ફલં તોયં એ ન્યાયે આ-
પના કર કમલમાં અપી”
ઋણથી મુક્ત થાઉછું.

गणपति.

“ અનુક્રમ, ”

પૃષ્ઠ. અધ્યાય.

વિષય.

- ૧—૨ ... ક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ભૂમીકા-અનુબંધચતુષ્ટય, અને હેતુ.
 ૩-૪-૫-૬ તમામ આહ્વાણ જાતીને ગોત્ર વિચાર.
 ૭—૮ ... એક આહ્વાણ જાતીમાં દેશ અને આચાર ભેદે અનેક ભેદ.
 ૯-૧૦ ... શ્રીમત્ ખેટક વિષ્ણુમાં મનાતા એ ભેદ અને વૈષ્ણવત્સરાજ
 નું ટુંકુ આખ્યાન.
 ૧૧... ... ખેડવાખાજની ગોત્રાવલી.
 ૧૧... ... ખેડવાળા ખાજ ”
 ૧૨-૧૬... આહ્વાણનાં લક્ષણો અને ભૂમિકાનો ઉપસંહાર.

-
- ૧ થી ૩ ... ૧...શિવ પાર્વતીના વિવાહ સમયે અહ્વાણને થએલો મોહ.
 ૪— ... ૧...અહ્વાક્ષેત્રની રચના અને હિરણ્યાખ્ય ગંગાની ઉત્પત્તિ.
 ૫— ... ૨...યજ્ઞનું વર્ણન.
 ૬—૧૦... ૨...સપ્ત પૈકી એકને “ સ્વેડટક ” પદની પ્રાપ્તિ તથા તેના
 વંશનો વિસ્તાર.
 ૧૧-૧૪... ૩...ગાયત્રીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન.
 ૧૫-૧૬... ૪...વૈષ્ણોની ઉત્પત્તિ.
 ૧૬-૧૮... ૪...ક્ષીરભંજાનું સ્થાપન.
 ૧૯-૨૨... ૫...કર્મ ઉપાસના માટે અહ્વા પ્રતિમાનું સ્થાપન.
 ૨૨-૨૫... ૬...ભૃગુએ કરેલી ત્રણ દેવની પરિક્ષા.
 ૨૫-૨૬... ૬...તેથી થયેલો પશ્ચાત્તાપ.
 ૨૬-૨૭... ૭...ભૃગુનું સત્યલોકમાં ગમન.
 ૨૭-૨૮... ૭...અહ્વા અને ભૃગુનો સંવાદ.
 ૨૮-૨૯... ૭...મહાદેવને અહ્વાકપાલથી થયેલો પરિતાપ.
 ૨૯-૩૦... ૭...અહ્વાક્ષેત્રના પ્રભાવથી થયેલી શાન્તિ.
 ૩૦-૩૨... ૮...ગરૂડ અને પિંગલનો યુદ્ધ પ્રસંગ.
 ૩૨-૩૩... ૮...પિંગલે કરેલું જન્મસં શાસ્ત્રનું વર્ણન.
 ૩૩-૩૪... ૮...ભુજંગ પ્રયાત વૃત્તના નિમિત્તે નાગધરામાં પ્રવેશ.

૩૪-૩૮... ૯...પિંગલનો વિદ્યાભ્યાસ, અમિહોત્ર અને નાગપંચમીના
વૃત્તની ચર્ચા.

૩૮-૪૦...૧૦...પિંગલે પોતાની પત્નિને કરાવેલું ભયંકર નાગદર્શન.

૪૦-૪૨...૧૦...પિંગળ અને ગરૂડનું યુદ્ધ.

૪૨— ...૧૦...એક ફણાનો નાશ અને ફણીન્દ્રનાથ ઉત્પત્તિ.

૪૨— ...૧૦...ગરૂડજીની પાંખનો નાશ અને પક્ષીન્દ્રનાથની ઉત્પત્તિ.

૪૩-૪૪...૧૧...નાગરાજને ભગવત્ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ.

૪૪-૪૫...૧૧...ગરૂડજીનો પશ્ચાત્તાપ.

૪૫-૪૬...૧૧...નાગને પ્રાપ્ત થયેલું વૈકુંઠ અને નાગધરાનું મહાત્મ્ય.

૪૬-૪૮...૧૨...સૂર્ય કુલોત્પન્ન જન્મેજય રાજનું અલ્પક્ષેત્રમાં આગમન.

૪૮-૪૯...૧૨...પક્ષીન્દ્રનાથની ઉપાસના.

૪૯— ...૧૨...મહાદેવે આપેલું પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે વરદાન.

૫૦— ...૧૩...અવન્તી નગરીના શ્રુતદેવ બ્રાહ્મણનું વર્ણન.

૫૧— ...૧૩...પોતાની સ્ત્રી સાથે થયેલી શ્રુત દેવની અવગતિ.

૫૨-૫૩...૧૩...અલ્પક્ષેત્રમાં જવાથી થયેલી મુક્તિ.

૫૩-૫૪...૧૪...ભૃગુની તપશ્ચર્યા અને ભૃગુનાથનું પ્રાગટ્ય.

૫૫-૫૭...૧૪...ભૃગુનો ઉદ્ધાર.

૫૭-૫૮...૧૫...મહિષાસુર અને દેવતાઓનું યુદ્ધ.

૪૮-૫૯...૧૫...ક્રોધેલા દેવતાઓમાંથી શક્તિની ઉત્પત્તિ.

૫૯-૬૧...૧૫...મહિષાસુરનો નાશ અને અંગિકાનું સ્થાપન.

૬૨-૬૪...૧૬...ક્ષેત્ર મહાત્મ્ય અને ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ.

॥ શ્રી બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય પ્રારંભઃ ॥

ભૂમિકા.

રી જ્ઞાન સાધનની ભૂમિકાનો વિચાર કરતાં અને જ્ઞાતિ બન્ધુ-
ઓનાં પોતાની આઘ ઉત્પત્તિ વિષેનાં ઘણા દિવસથી થતાં
અનેક પ્રશ્નો સાંભળતો હતો તેથી આ લઘુ પણ ઉપયોગી
અન્ય; ગરજ સારે તેવો હોવાથી તેને પ્રકટ કરવા યત્ન આ-

રંખ્યો છે.

દરેક અન્યમાં અનુબન્ધ ચતુષ્ટય હોય છે, તેથી અન્યનો યોગ્ય મર્મ
સુલભ રીતે સમજાય છે. આ અન્યનો વિષય “ક્ષેત્રમાહાત્મ્ય”નો છે;
સંબન્ધ શ્રીમત્ “સ્વેડ્ટક” વિપ્રોની ઉત્પત્તિનો છે. અને પ્રયોજન વિ-
પ્રતાનું જ્ઞાન કરાવી કર્મ ઉપાસના તરફ વાળી આખર અલ્પ સ્વરૂપ તરફ
લઇ જવાનું છે.

આતીર્થ ક્ષેત્ર પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર જનો આ અન્યના અધિ-
કારી છે.

દુનીયાના તમામ ભાગો કરતાં ભારતીય પ્રજા ધર્મમય જીવન બનાવી
ધર્મમાંજ જીવન ગાળતી ઘણી જુની પરંપરાથી જણાય છે.

ભારતનો એક ભાગ ધર્મ ક્ષેત્ર વિનાનો નથી. જ્યાં ત્યાં તીર્થ ભૂમિ-
કાઓ, યોગિસિદ્ધાની બેઠકો ઋષિમુનિના આશ્રમો અને એવાં અનેક ધર્મ
સ્થાનો એક એક કરતાં ચઢીઆતાં જણાય છે. આ સ્થાનો પરની ભાવિ
પ્રજાની શ્રદ્ધા ઓછી ન થવા માટે, તેનાં ગીર્વાણુ ભાષામાં અનેક ગદ્ય
પદ્યો, ઋષિમુનિઓએ શાસ્ત્ર પુરાણોમાંથી લખેલાં મળી આવે છે. તેમાંના
આ એક પદ્યાત્મક લઘુ લેખ અલ્પ પુરાણના અંગનો “શ્રી અલ્પક્ષેત્ર મા-
હાત્મ્ય” નામનો છે.

મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ અને શુદ્ધિ પ્રભાવ, મંત્રશક્તિ (વિચારશક્તિ)
ઉત્સાહશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ; આચાર વિચાર અને વિદ્યા એ સર્વ હવા,
પાણી, પ્રકાશ અને ક્ષેત્ર પર આધાર રાખે છે. ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય-પ્રભાવ
યથાર્થ સમજ્યા વિના ધર્મ વિચાર તથા વર્તનનું જ્ઞાન હોતું નથી. અને
તેમ ન હોવાથી મનુષ્ય જન્મની કૃતાર્થતા અલબ્ધ રહે છે.

પ્રાણી માત્રમાં અને વિશેષે કરી અગ્રસ્થાન ભોગવનાર મનુષ્ય માત્રમાં, શ્રદ્ધાનું ચિન્હ કુદ્રતી રીતે કંઈને કંઈ પ્રકારનું ખાસ કરીને હોય છે. તે શ્રદ્ધાના પ્રવાહને પોતાની ઉત્પત્તિના મૂળ તરફ વાળી તેને યથાર્થ સમજી નિજ કર્તવ્ય થું છે? તેનું જ્ઞાન કરે એ ખાસ વિચારવા જેવું છે.

કોઈ પણ વસ્તુના ગુણ દોષો નહીં સમજનાર માણસને ખરાય કહેવો અગર તુચ્છ કરી અહિંકાર કરવો તે પહેલાં તેને વસ્તુના ગુણોનું માહાત્મ્ય સમજાય તેવી રીતે કહી અતાવી વસ્તુ તરફ વાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે. એમ સમજી આપણા પૂર્વજોએ દરેક ક્ષેત્ર સ્થાનો અને માહાત્માઓનાં માહાત્મ્યનાં અનેક અદ્ભૂત વર્ણનો શરીરને રોમાંચિત કરે તેવી રીતે વર્ણવ્યાં છે.

ગ્રન્થમાં શ્રીમત્ સ્વેટક વિપ્રોત્પત્તિ અને તેમના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. વિચાર કરતાં અને શાસ્ત્રો વિચારી જોતાં ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા યુગાન્તર પહેલાંની-અનાદિની ગુણ અને કર્મના વિવેક માટે તેમજ દરેકને પોતાના કસ્યાણુ માટે ઇશ્વરે કરેલી છે. “**ચાતુર્વર્ણ્યં મયાસૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ ॥ મ૦ ગી૦ સ્વવર્ણાશ્રમ ધર્મેણ૦ (શ૦ પં૦)** યથેમાં **વાર્ચંકલ્યાણીમા૦ ॥** **બ્રહ્મરાજન્યામ્યા ૨ શૂદ્રાય૦ ૩ (યજુઃ)**

ચારે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણોને સમષ્ટિબ્રહ્મ-વિરાટના મુખ્ય અંગ મુખનું સ્થાન મળેલું છે. તેને વેદ અને શાસ્ત્રો પ્રતિપાદન કરે છે. ક્ષત્રિયાદિ ત્રિવર્ણ માન્ય કરેલું છે. અને તેવી સર્વ માન્ય પરંપરા અદ્યપિ પ્રચલિત છે.

બ્રાહ્મણુન્વતિ અનાદિથી એકજ છે, તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી (બ્રહ્માણથી) છે, **જમદાગ્નિર્વાસિષ્ઠોઽત્રિવિંશ્વામિત્રોઽથગૌતમઃ ।** **મારદ્વાજઃ કશ્યપશ્ચાગસ્ત્યો વૈ ગોત્રિણઃ સ્મૃતાઃ ॥** જમદાગ્નિ, વસિષ્ઠ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર ગૌતમ, ભારદ્વાજ, કશ્યપ, અને અગસ્ત્ય એ આઠ ઋષિ બ્રહ્માણના અંગથી પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ આઠ સર્વે બ્રાહ્મણોના મૂળ ગોત્ર પુરૂષો કહેવાય છે. અને કેટલાકને મતે છેલ્લા અગસ્ત્ય સિવાય સાત ગોત્ર પુરૂષો મનાય છે.

બ્રાહ્મણને નિલકર્માદિ વિધિમાં પોતાનું ગોત્ર, શાખા, અટક, વેદ, પ્રવર, શિવ, ગણપતિ, ભૈરવ અને કુલદેવી એમ નવ પ્રકારની માહિતિની ખાસ જરૂર પડે છે “**ગોત્રશાખાઽવટકુલધર્મવેદાશ્ચ પ્રવરાઃશિવઃ ।** **ગણપતિર્ભૈરવો દેવી નવ જ્ઞાન્તિવાહવાઃ ॥**”

ત્યારે પછી ઉપરોક્ત ઋષિ મંડળમાં પુત્રો અને પૌત્રો ધણા સારા વિદ્વાનો થઈ ગયા તેઓ “ પ્રવર ” નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. “ શ્રોતવ્ય-નૃપસાવધાનમનસા સમર્પયો ગોત્રિણં સ્તેપાં પૌત્રસુતાદપત્યમુનયઃ શ્રેષ્ઠા અમુવંશ્યે ॥ તે સર્વે પ્રવરાઃ ૦ ૬ ૦ ” ॥

એમ ગોત્રોમાંથી ગોત્ર અને પ્રવરો વૃદ્ધિ પામતા આ જગતમાં એટલાં બધાં થયાં કે, જેની ગણતરી હજારો, ત્રાઓ અને અર્ધુદ જેટલી થઈ. પણ બ્રહ્માજીથી ઉત્પન્ન થએલા સમર્પિતા સમૂહમાંતો માત્ર ઓગણ-પચાસ ગોત્રજ મુખ્ય છે, કારણ કે તેમાંથી થએલા પ્રવરોમાં વધારે તક-વત માણસ પડતો નથી. (સાત ઋષિવંશો, ઓગણપચાસ ગોત્રો અને તેનાં પ્રવરો નીચે પ્રમાણે.) સપ્તાઽઘ્નિ પંચાક્ષ દિગ્ઘ્નિ વેદ દશેતિ સંખ્યાપ્રામિતાનિભૂપ ! । શ્રીજામદગ્ન્યાદિમુનીશ્વરાણાં ન્યૂનૈક, પઞ્ચાશદિતિસ્ફુટાનિ ॥ જમદગ્નિ-અગ્નિ સાત વંશ છે. (૧) વત્સ (૨) વિદ (૩) વેદ (૪) આર્ષિવેણ (૫) મિત્રયુવ (૬) યાસ્ક (૭) વૈન્ય (૮) શુનક. (તેમનાં પ્રવર નીચે પ્રમાણે) (૧) વત્સ—ભાર્ગવ, ચ્યવન, આપ્તવાન ઔર્વ જમદગ્ન્ય એ પાંચ પ્રવર છે.

(૨) વિદ [૩] વેદ—ભાર્ગવ, ચ્યવન, આપ્તવાન એ ત્રિ પ્રવર અથવા ભાર્ગવ, ઔર્વ અને જમદગ્ન્ય એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) આર્ષિવેણ—ભાર્ગવ, ચ્યવન, આપ્તવાન ઔર્વ અને વેદ એ પાંચ પ્રવર છે. અથવા ભાર્ગવ, ચ્યવન, જમદગ્ન્ય એમ ત્રિપ્રવર છે, અથવા ભાર્ગવ ચ્યવન અને આપ્તવાન એમ ત્રિપ્રવર કહે છે.

(૪) મિત્રયુવ—ભાર્ગવ, ચ્યવન, દિવોદાસ એ ત્રણ પ્રવર છે, અથવા “ વાદનશ્વ ” એ એકજ પ્રવર છે.

(૫) યાસ્ક—ભાર્ગવ, ચ્યવન, આપ્તવાન અથવા ભાર્ગવ, વૈતકગ્ન્ય, સાવેત એમ ત્રણ પ્રવર કહે છે

(૬) વૈન્ય—ભાર્ગવ, વૈન્ય, પર્ય એમ ત્રણ પ્રવરો છે.

(૭) શુનક—“ શુનક ” અથવા “ ગાર્ત્સમદ ” અથવા ભાર્ગવ અને ગાર્ત્સમદ એમ દ્વિપ્રવર કહ્યાં છે.

(૨) “વસિષ્ઠ વંશ ગોત્ર.”

અથાપરં ભૂમિપતે ! ઋષુષ્વ વસિષ્ઠવંશજ્ઞાન્ પ્રવરાન્મુનીશ્વરાન્
વસિષ્ઠકૌડિન્ય તથોપમન્યુર્જાતૌપરં કર્ણ પરાશરૌ ચ ॥ વસિષ્ઠ-
ના પાંચ વંશજો છે. (૧) વસિષ્ઠ (૨) કૌડિન્ય (૩) ઉપમન્યુ (૪) જાતુ-
કર્ણ (૫) પારાશર. (તેમનાં પ્રવર નીચે પ્રમાણે.)

(૧) વસિષ્ઠ—વાસિષ્ઠ એ એકજ; અથવા વાસિષ્ઠ, ઇન્દ્રપ્રમદસુ અને
ભરદ્વસુ એ ત્રણ પ્રવરો છે.

(૨) કૌડિન્ય—વસિષ્ઠ, મૈત્રાવરુણ અને કૌડિન એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) ઉપમન્યુ—વસિષ્ઠ, ઇન્દ્રપ્રમદ અને ભરદ્વસુ અથવા વસિષ્ઠ, ભરદ્વસુ
અને ઇન્દ્રપ્રદ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૪) જાતુકર્ણ—વાસિષ્ઠ, અત્રિ, અને જાતુકર્ણ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૫) પારાશર—વાસિષ્ઠ, શક્ય અને પારાશર એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) અત્રિવંશ ગોત્ર.

અત્રિના વંશમાં ચાર ગોત્રકર્તા પુરૂષો છે. (૧) આત્રેય, (૨) વાદ-
મુતક (૩) ગવિષ્ઠ (૪) ચંદ્રાત્રિ (૫) મુદ્ગલ (૬) સુમંગલ
(પ્રવર નીચે પ્રમાણે.)

(૧) આત્રેય—આત્રેય, આર્યનાનસ અને શ્યાવાશ્વ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૨) વાદમુતક—આત્રેય, આર્યનાનસ અને વાદમુતક એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) ગવિષ્ઠ—વાદમુતક, આત્રેય, આર્યનાનસ, આતિથ્ય અને ગવિષ્ઠ
એમ પાંચ પ્રવર છે.

(૪) મુદ્ગલ—અત્રિ, મુદ્ગલ, શ્યાવાશ્વ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રવર છે. વળી
અત્રિની કન્યાનાં આત્રેય અને વામરથ્ય એમ બે પ્રવર છે.

(૪) વિશ્વામિત્ર ઋષિવંશ ગોત્ર.

આમના વંશમાં ગોત્રકર્તા પુરૂષો દશ થયા છે. (તે નીચે પ્રમાણે.)

(૧) કુશીક—વિશ્વામિત્ર, દેવરાજ અને દેવલ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૨) લૌહિત—વિશ્વામિત્ર, લૌહિત અને અષ્ટક એ ત્રિપ્રવર; અથવા માધુ-
અહ્ન, વૈશ્વારય અને અષ્ટક એ ત્રણ છે.

- (૩) રૌક્ષક—વિશ્વામિત્ર, ગાથિન, અને રૈણુવ અથવા વિશ્વામિત્ર, રૌક્ષક અને રૈણુવ એ ત્રિપ્રવર છે.
- (૪) કામકાયન—વિશ્વામિત્ર, દેવશ્રવસ્ અને દેવતરસ, અથવા વિશ્વામિત્ર, દેવતરસ અને દેવશ્રવસ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૫) અજના—વિશ્વામિત્ર, માધુચ્છન્દ અને અજ એ ત્રણ પ્રવર છે અથવા વિશ્વામિત્ર, દેવસ્મરથ અને માધુલ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૬) પુતઃ—વિશ્વામિત્ર, કાત્યાયન અને આક્ષીલ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૭) ધનઙ્ગય—વિશ્વામિત્ર, માધુચ્છન્દ અને અધમર્ષણ અથવા વિશ્વામિત્ર, માધુચ્છન્દ અને ધનંજય એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૮) અધમર્ષણ—વિશ્વામિત્ર અને અધમર્ષણ એ બે પ્રવર છે.
- (૯) પૂષણ—વિશ્વામિત્ર, પૂષણ એ બે; અથવા વિશ્વામિત્ર, દેવરાજ અને પૂષણ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૧૦) હન્દ્રકૌશિક—વિશ્વામિત્ર અને હન્દ્રકૌશિક એવાં બે પ્રવર છે.

(૫) ગૌતમવંશ ગોત્ર.

આમના વંશમાં દશ પુરૂષો ગોત્રકર્તા છે. (તેનાં પ્રવર નીચે પ્રમાણે.)

- (૧) આયાસ્ય—આંગિરસ, શારદ્વત અને ગૌતમ એ ત્રિપ્રવર છે.
- (૨) શારદ્વત—આંગિરસ, અને શારદ્વત અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૩) વામદેવ—આંગિરસ, વામદેવ અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૪) કૌમણ્ડ—અંગિરસ, ઐતથ્ય, દૈર્ઘતમસ, એમ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૫) રાહુણ—અંગિરસ અને રાહુણ એ બે પ્રવર છે.
- (૬) ઉતથ્ય—અંગિરસ, ઉતથ્ય અને ગૌતમ એ ત્રણ પ્રવર છે,
- (૭) બૃહદુકથ—અંગિરસ, બૃહદુકથ અને ગૌતમ ,,
- (૮) સોમરાજ—અંગિરસ, સોમરાજ અને ગૌતમ ,,
- (૯) કરેણુપાલ—કરેણુપાલ એ એક જ પ્રવર છે.
- (૧૦) ઔશનસ ઔશનસ એ એક જ પ્રવર છે.

(૬) ભારદ્વાજવંશ ગોત્ર.

આ વંશમાં ચાર પુરૂષો ગોત્ર કર્તા છે. (પ્રવર નીચે પ્રમાણે).

- (૧) ભારદ્વાજ—ભારદ્વાજ, અંગિરસ અને બાર્હસ્પત્ય એ ત્રણ પ્રવર છે.
- (૨) ગર્ગ—અંગિરસ, સૈન્ય અને ગાર્ગ્ય એ ત્રણ અથવા ભારદ્વાજ, ગાર્ગ્ય અને સૈન્ય એ ત્રણ પ્રવર ગણાય છે.

(૩) **ઋક્ષ**—અગિરસ, માત્વચસ અને વાંદન એ ત્રણ અથવા અગિરસ. બાહ્યસ્પત્ય, બારદ્વાજ વાંદન અને માત્વચસ એ પાંચ પ્રવર છે,

(૪) **કપી**—અગિરસ, મહીયવ, રક્ષયસ એ ત્રણ પ્રવર છે,

(૭) કાશ્યપવંશ ગોત્ર.

આ વંશમાં પાંચ પુરૂષો ગોત્ર કર્તા થયા છે. (તેમના પ્રવર નીચે પ્રમાણે.)

(૧) **કાશ્યપ**—કાશ્યપ, વત્સાર અને નૈઘ્રુવ; અથવા કાશ્યપ, વત્સાર અને અસિત એમ ત્રણ પ્રવર છે.

(૨) **નિઘ્રુવ**—કાશ્યપ, વત્સાર અને નૈઘ્રુવ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) **શાંડિલ**—કાશ્યપ, વત્સાર અને શાંડિલ્ય અથવા શાંડિલને બદલે દેવલ અથવા અસિત, દેવલ અને શાંડિલ્ય એમ ત્રણ પ્રવર છે.

(૪) **રૈભ્ય**—કાશ્યપ, વત્સાર અને રૈભ્ય એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૫) **લૌગક્ષિ**—કાશ્યપ, વત્સાર અને વસિષ્ઠ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૮) અગસ્ત્યવંશ ગોત્ર.

આ વંશમાં ગોત્ર કર્તા પુરૂષો દશ છે. પરંતુ ચાર સિવાય બીજા પ્રસિદ્ધિમાં નથી.

(૧) **દ્વિધ્મવાહ**—આગસ્ત્ય, દીર્ઘચ્યુત અને ઈધ્મવાહ એ ત્રણ અથવા આગસ્ત્ય એ એકજ પણ ગણાય છે.

(૨) **સોમવાહ**—આગસ્ત્ય, દીર્ઘચ્યુત અને સોમવાહ; એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૩) **દર્ભવાહ**—આગસ્ત્ય, દીર્ઘચ્યુત, અને દર્ભવાહ એ ત્રણ પ્રવર છે.

(૪) **યજ્ઞવાહ**—આગસ્ત્ય, દીર્ઘચ્યુત અને યજ્ઞવાહ એ ત્રણ પ્રવર છે.

આ સિવાય અન્ય ગ્રંથોમાં નીચેના ઋષિઓને પણ ગોત્ર કર્તા ગણાવ્યા છે.

(૧) સાંભવાહ	(૫) હિમવાહ	(૮) સારવાહ
(૨) દત્તવાહ	(૬) પૂર્ણમાસ	(૯) દન્તવાહ
(૩) અન્નવાહ	(૭) મહેન્દ્ર	
(૪) પૈનાકપાણિ		

કાલ વિત્યા બાદ બ્રાહ્મણની જાતમાં (૧) ગૌડ અને (૨) દ્રવિડ એમ બે ભેદ થયા. તેનું કારણ ૨૬૮ ગૌડ અને દ્રવિડ એ દેશોમાં જઈ વસ્યા તેટલું જ જણાય છે. એમાં પ્રત્યેકના પાંચ ભેદ થયાથી બન્ને (ગૌડ અને દ્રવિડ) મળી દશ ભેદ થયા છે. (તે નીચે પ્રમાણે.)

(૧) કર્નાટક, (૨) તૈલંગ (૩) દ્રવિડ (૪) મહારાષ્ટ્ર (૫) ગુર્જર એ પાંચ દ્રવિડના ભેદ છે. અને (૧) સારસ્વત (૨) કાન્યકુબ્જ (૩) ગૌડ (૪) ઉત્કલ અને (૫) મૈથિલ એ પાંચ ગૌડના ભેદ છે.

સાર બાદ કેટલાક સમય પછી, દેશ, કાલ, આચાર અને વર્તનને લીધે ચોરાસી ભેદ પડ્યા (તે નીચે પ્રમાણે.)

(૧) શ્રીખેટક, (૨) ટોલક (૩) ઔદિચ્ય (૪) શ્રીમાલી (૫) સિંધ બ્રાહ્મણ (૬) ત્રિવેદી મ્હોડ (૭) ચાતુર્વેદી મ્હોડ (૮) મલ્લ મ્હોડ (૯) અગ્યારસણા મ્હોડ (૧૦) ધીનોળ મ્હોડ (૧૧) ખડાયના બ્રાહ્મણ (૧૨) ભાગડ બ્રાહ્મણ (૧૩) ઝારોલા બ્રાં (૧૪) અન્તર્વેદી બ્રાં (૧૫) જંબુ બ્રાં (૧૬) વાયડા બ્રાં (૧૭) ત્રવાડી મેવાડા (૧૮) ભટ મેવાડા (૧૯) ચોરાસી મેવાડા (૨૦) કંડોળ બ્રાહ્મણ (૨૧) ગાલવ બ્રાં (૨૨) ઉનેવાળ બ્રાં (૨૩) ગિરનારા બ્રાં (૨૪) ગુગલી બ્રાં (૨૫) શ્રીગોડ જુના (૨૬) શ્રીગોડ નવા (૨૭) મેલવાડ બ્રાં (૨૮) કાપિત્ય બ્રાં (૨૯) વડમૂલ બ્રાં (૩૦) સુગાલવાટ બ્રાં (૩૧) પાલ બ્રાં (૩૨) સોતાલા બ્રાં (૩૩) મોતાલા બ્રાં (૩૪) કર્ણાટક બ્રાં (૩૫) છ પ્રકારના તૈલંગ બ્રાં (૩૬) નિયોગી બ્રાં (૩૭) પંદર પ્રકારના દ્રવિડ બ્રાં (૩૮) મહારાષ્ટ્ર બ્રાં (૩૯) ચિત્ પાવન કાંકણસ્થ બ્રાં (૪૦) કહાડે બ્રાં (૪૧) ત્રિલોચ બ્રાં (૪૨) દશગોમ બ્રાં (૪૩) દ્વિત્રિશદ્ ગ્રામ બ્રાં (૪૪) પાતિત્યગ્રામ બ્રાં (૪૫) મિથુનહર બ્રાં (૪૬) બેલનજી ગ્રામવાસી બ્રાં (૪૭) ગોરાષ્ટ્ર બ્રાં (૪૮) કેરલ બ્રાહ્મણ. (૪૯) તુલવ બ્રાહ્મણ (૫૦) નિંજુરો બ્રાં (૫૧) હૈવ બ્રાં (૫૨) ચંમરાદ્રિ બ્રાં (૫૩) કંદેરવ બ્રાં (૫૪) કોઠ (૫૫) શિવવલ્લી બ્રાં (૫૬) વડનગરા (૫૭) વિસનગરા (૫૮) સાડોદરા (૫૯) ચિત્રોડા (૬૦) ભારડ (૬૧) પ્રજ્ઞોરા (૬૨) માલવી ગૌડ (૬૩) શ્રીગૌડ (૬૪) ગંગાપુત્રગૌડ (૬૫) હરિયાણાગૌડ (૬૬) વાસિષ્ઠગૌડ (૬૭) સૌરભગૌડ (૬૮) દાલ્મ્યગૌડ (૬૯) મુખસેનગૌડ (૭૦) ભટનાગરગૌડ (૭૧) સૂર્યધ્વજગૌડ (૭૨) મથુરાના ચોખા (૭૩) વાલ્મીકિબ્રાં (૭૪) ગુર્જરસંપ્રદાયી (૭૫) રાયકચાલ (૭૬) ગોમીરી (૭૭) દાયમા (૭૮) સારસ્વત (૭૯)

મિત્રગૌડ (૮૦) કપિલ (૮૧) તલાજીઆ (૮૨) નારદીય (૮૩) ચંદ્રસર (૮૪) વડાદરા (૮૫) ગયાવાલ (૮૬) ઓડીયા (૮૭) આબીર (૮૮) પલ્લી-વાસ (૮૯) લેટવાસ (૯૦) સનેડીયા (૯૧) પારાશર (૯૨) કાન્યકુબ્જ (૯૩) ઉદુમ્બર (૯૪) સોમપરા (૯૫) કામ્બોજ સિદ્ધ (૯૬) નાંદોરીયા (૯૭) ભારતીય (૯૮) પુષ્કર આં (૯૯) ગરૂડગલીઆ (૧૦૦) મત્રાયણી (૧૦૧) નાર્મદીય (૧૦૨) નંદવાણુ (૧૦૩) મૈથિલ આં (૧૦૪) મૈત્રાયણી (૧૦૫) અભિલ્લ (૧૦૬) માધ્યન્દિનીય. ઇત્યાદી ચોરાસી જ્ઞાતિ ઉપરાન્ત પણ આજ્ઞણોની પેટા જ્ઞાતિઓ વધી ગયેલી છે. તે અત્રે સ્થલ સંક્રાન્તે લીધે લખી નથી.

શ્રીમત્સ્વેડટક વિપ્રોની ઉત્પત્તિ અને તેમનાગુણ કર્મોનું વર્ણન તથા વાસ્તવ્ય સ્થાન કયું તેના સમાધાનનો આ વિષય હોવાથી; સર્વે વિપ્રોના ઇતિહાસમાં તેમને પ્રધાન પદ આપી પ્રાસંગિક વિચાર શરૂ કરવામાં આવે છે.

શ્રીમત્ સ્વેડકવિપ્રોમાં મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) ખેડવાળાજ (કે) ખેડવાળાજ (૨) ખેડવાળીતર (કે) ખેડવાળાજીતર; તે બે ભેદો ધણી નજીક મુદતે રાગ વેણુવત્સના સમયમાં થયેલા જણાય છે. તે સંબંધિ એક પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી મળી આવેલી આખ્યાયિકા મ્હોટી છે, તે આ સ્થળે સંપૂર્ણ ન આપતાં ખાસ ઉપયોગી ભાગ લખવામાં આવ્યો છે.

આસીજનપદેરાજા ક્ષત્રિયો વેણુવત્સકઃ ।

ઇલ્વદુર્ગેરાજધાની ભૂપતેસ્તસ્યચાઽભવત્ ॥૧॥

પુત્રવત્ પાલયામાસ ધર્મેણસ્વાંપ્રજાં સુધીઃ ।

ધાર્મિકઃ સત્યસન્ધોઽસૌગોબ્રાહ્મણિતેરતઃ ॥૨॥

સર્વૈશ્વર્યસમાયુક્ત શ્રિન્તાવન્ધ્યાપતેરભૂત્ ।

એકદા સ સમામધ્યે વેણુવત્સો મહીપતિઃ ॥૩॥

પપ્રચ્છવાડવાન્સર્વાન્ પુત્રોઽહં કથં દ્વિજાઃ ।

તદાક્રઠ્ઠાષિગણાઃ સર્વેઘ્યેયમાનાહિમાક્તનમ્ ॥૪॥

પ્રોત્સુસ્તે ભૂપતિં તત્ર ગોબાલક વધઃકૃતઃ ।

તેનપાપપ્રભાવેણ જન્મન્યાસ્મિન્નપુત્રકઃ ॥૫॥

પુણ્યેઽસ્મિન્ન્રહ્મણઃ ક્ષેત્રે પુત્રેષ્ટિસત્ત્વરંકુરુ ।
 ભવિષ્યતિ તદાપુત્રો ધીમાન્ક્ષાત્રગુણૈર્યુતઃ ॥૬॥
 હિરણ્મયીં સવત્સાંગાં ભૂપણા શુભામ્ ।
 દોહિરાજન્ ? સુવિપ્રેભ્યસ્તેનત્વં ।મવાપ્સ્યાસં ॥૭॥
 યજ્ઞંકૃત્વાતતોરાજા દાનં કર્તું સમુદ્યતઃ ।
 ભવાદ્ધિઃ કથિતં યદ્યત્ સર્વં તત્કૃતવાનહમ્ ॥૮॥
 ગૃહીતવ્યં ભવાદ્ધિર્વે દાનઞ્ચ વિધિપૂર્વકમ્ ।
 તદ્વચોઽવિતથંશ્રુત્વા વિચારઞ્ચક્રતુર્મિથઃ ॥૯॥
 કેષાં તદ્દાનમાદાતુમભવદ્ધિષણાધ્રુવા ।
 અન્યેષાં સત્યસન્ધાનાં નાસીદિચ્છામતિન્ન્ર ॥૧૦॥
 જ્ઞાત્વા કોલાહલ ઞ્ચક્રે કપાટબન્ધનં નૃપઃ ।
 દુર્ગાભિત્તિં સમુલ્લંઘ્ય નિર્ગતાસ્તેત્વરાન્વિતાઃ ॥૧૧॥
 વ્રહ્મક્ષેત્રાદ્ બહિર્યાતા સ્તેન તે બાહ્યસ્વેઽટકાઃ ।
 સ્વેસ્વેકર્મણ્યભિરતાઃ પ્રતિગ્રહપરાઙ્મુસ્વાઃ ॥૧૨॥
 વેણુવત્સસ્તદાભૂપઃ પરોપકરણેરતઃ ।
 બાહ્યાન્સર્વાન્દ્વિજાન્ દૃષ્ટ્વા વેદશાસ્ત્રાર્થ કોવિદાન્ ॥૧૩॥
 નામગોત્રાદિકન્તેષાંજ્ઞાત્વાસર્વદ્વિજન્મનામ્ ।
 લિંગંચત્વાત્સરીત્યાવૈ નાગવલ્લીદલે શુભે ॥૧૪॥
 નગરાંશ્ચત્રયસ્ત્રિઞ્ચલ્લાન્તવર્ણાન્ શુભાનથ ।
 પ્રદદૌ વાઙ્વેભ્યોવૈ વેણુવત્સઃ સુધીર્નૃપઃ ॥૧૫॥

ભાવાર્થઃ—આ ભારતભૂમિમાં (પૂર્વે) વેણુવત્સ નામે રાજા હતો. તેની રાજધાની “ઇલ્લવદુર્ગ” (ઇડર) નામે નગરમાં હતી. રાજા ધાર્મિક હતો. પ્રજાને પુત્રનો પેઢો પાળતો હતો. અને ગાય આઘણુ અને દેવતાઓની સેવા કરવામાં તત્પર રહેતો હતો.

તેને હાથી ઘોડા વગેરે મહાન સમૃદ્ધિ હતી. પરંતુ સંતાન હતું નહીં કોઇ એક સમયે વિદ્વાન ખેટક વિપ્રોની સલાહ બોલાવી પ્રજા પૂછ્યું કે, હે મહાત્માઓ ! મારે કંઇ સંતાન નથી તેવું કશું કરું.

ત્યારે બ્રાહ્મણોએ યોગ સમાધિથી વિચાર કરી; સંનને કહ્યું હે નરદેવ ! પૂર્વ જન્મમાં તેં અન્નજીતાં વાછરડાનો નાશ કીધો છે તે પાપને લીધે આ જન્મમાં તને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નથી માટે પુત્રેષ્ટિ નામનો યજ્ઞ કર. અને યજ્ઞને અંતે સોનાની બનાવેલી સારા આભૂષણોથી વિભૂષિત કરેલી, વાછરડા સાથે એક ગાયનું દાન કર. તેથી તને એક પુત્ર થશે. તે પુત્ર ક્ષાત્રધર્મને દીપાવનાર અને બુદ્ધિમાન થશે. એ પ્રમાણે વેણુવત્સ સંન-એ “પુત્રેષ્ટિ” કરી સુવર્ણધેનુનું દાન બ્રાહ્મણોને આપવા માંડ્યું ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણોની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે, મરણુ પર્યન્ત દુઃપ્રતિગ્રહ કરવો નહીં. તે કારણને લીધે પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા એટલે સંનએ કિલ્લાનાં કમાડ બંધ કરી, દાન આપવાનો બલાતકાર કર્યો ત્યારે બ્રાહ્મણો કિલ્લાની ભીંતો ઓળંગી બહાર નીકળી ગયા. જે બહાર નીકળ્યા તે “બાહ્ય ખેટક” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

વેણુ વત્સરાજ્યએ “બાહ્યખેટકોને” સારા વિદ્વાન અને અપ્રતિગ્રાહી જોઈ તેમને જાણુ ન પડે તેવી રીતે નાગર વેલના પાનની અંદર લકારાન્ત (જે નામને છેડે લ કાર (લીંકાર) બોલાય તેવાં નામવાળા ચોવીસ અને નવ પૃથક્ પ્રદેશનાં કુલ તેત્રીસ ગામોનું પ્રદાન કર્યું. (તે ગામોના નામ નીચે પ્રમાણે છે.) સુરેલી, રાણેલી, વિશ્નેલી, ત્રીજોલી, અંત્રોલી, પંચોલી, સીનાલી, મોધોલી, વડાલી, કંગાલી, બડોલી, સીઓલી, રેનાલી, લીહાલી, નાલોલી, આદરોલી, કાછેલી, ભારેલી, ભૂપેલી, ખુટાલી, કાલોલી, ચંગેલી, હિગોલી, કડોલી, દેતરોલી, જનાલી, બેટાલી, દંતાલી, ભૂખેલી, આગીએલી, ઢાખરોલી અને દેરોલી, સોડોલી.

નગરની અંદર રહેલા બ્રાહ્મણોને સોનાની ગાયનું દાન આપ્યું તે સેટક મીતર નામે પ્રસિદ્ધ થયા. કેટલાક ક્ષેત્ર ખેડ પાસે વસ્યા તે ખેડવા (લા) અને ખેડ પાસે જઈ વસ્યા તે ખેડવાલ (લા) એમ નામ પડ્યા.

ખેટક બ્રાહ્મણોનાં મુખ્ય નવ અને ચોવીસ ગોત્રો વિગેરેની સમજ નીચે પ્રમાણે છે.

(નવ ગોત્રો.)

વેદ.	શાસ્ત્રા.	ગોત્ર.	પ્રવર.	સૂત્ર.
યજુઃ	માધ્યં	વત્સ	માર્ગવ, ચ્યવન, આપ્તવાન્ ઔર્વ,	પા. ગૃ.
			જામદગન્ય.	

” ” વસિષ્ઠ વસિષ્ઠ, હિન્દ્રપ્રમદસુ, મરદ્વસુ.

साम	कौथमी	कौडिन	वसिष्ठ, मैत्रावरुण, कोण्डिन.	
यजु०	माध्यं	पाराशर	वसिष्ठ, शाक्य, पाराशर.	पा. गृ.
अथर्व०	अ. सा.	आत्रेय	आत्रेय, आर्चनानस, शावाश्व.	
यजु०	माध्यं	कुशिक	विश्वामित्र, देवराज, देवल के ऊद्दालक	पा. गृ.
ऋक्	आश्वला	भारद्वाज	भारद्वाज, आंगिरस, बार्हस्पत्य	
यजु०	माध्यं०	काश्यप	काश्यप, वत्सार, नैध्रुव के असित्	पा. गृ.
"	"	शाण्डिल्य	काश्यप वत्सार, शाण्डिल्य के देवल.	

(अथ चतुर्विंशतिगोत्राणि.)

वेद.	शाखा.	गोत्र.	प्रवर.
ऋक्	आश्व	शाण्डिल	शाण्डिल, असित, देवल
"	"	कपिल	आंगिरस, बार्हस्पत्य, च्यवन, उपमन्यव, समान
"	"	उपमन्यव	उपमन्यव, वत्साश्रित, भारद्वाज.
"	"	चित्रानत	चित्रानत, विश्वामित्र, देवराज.
"	"	भारद्वाज	भारद्वाज, आंगिराज, बार्हस्पत्य.
"	"	उपनस	विश्वामित्र, देवराज, औद्दल.
"	"	वत्सस्	उरपरा, प्रव, भारद्वाज, जमदग्नि, च्यवन.
"	"	गौतम	गौतम, आंगिरस, औतथ्य.
"	"	श्यामानस	श्यामानस, भार्गव, च्यवन, और्व, जमदग्नि.
"	"	लम्बुकर्णस	लंबुकर्ण, असित, देवराज.
"	"	कौण्डिन्य	काण्डिन्य, वसिष्ठ, मित्रावरुण.
"	"	गर्ग्यस	आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज.
"	"	मुद्गल	मुद्गल, आंगिरस, भारद्वाज.
यजुः०	माध्यं०	जातुकर्ण्य	जातुकर्ण्य, विश्वामित्र, वत्सस.
"	"	शजानस	आंगिरस, गौतम, भारद्वाज.
"	"	कृष्णात्रिगोत्र	उशिक, विश्वामित्र, देवल.

”	”	લૌકાનસ	વિશ્વામિત્ર, દેવરાજ, ઔદ્ધલ.
”	”	આંગિરસ	અત્રિ, અર્ચન, શિવશિવ.
”	”	”	આંગિરસ, નૈધ્રુવ, શૌનક.
સામ૦	”	કાશ્યપ	કાશ્યપ, અવચ્છન્દ, નૈધ્રુવ.
”	”	કૌનસ	આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, આસ્તિક.
અથર્વ	અ૦સા૦	વિલ્વસ	આગસ્ત્ય, વૈનાથ, જાનાયત.
”	”	બાર્હસ	

એ પ્રમાણે દરેક બ્રાહ્મણે પોતાનાં ગોત્ર શાખાનો વિચારી કરી, પૂર્વના મહાત્માઓના પ્રભાવશાલી ચરિત્રો અને દિવ્ય ગુણો વિચારી આશ્રમને લગતાં કર્મ અને ધર્મ આદરી તેમાં નિષ્કામ શુદ્ધિ રાખી ઇશ્વરપદ પામવા—આત્મસ્વરૂપ થવા સર્વાત્મા ઇશ્વર તરફ વળવું જોઈએ.

પોતાની જન્મભૂમિ, જાતી, ગોત્ર, કુલ, શાખા, પ્રવર, અને પરંપરાથી ચાલતી ઉપાસનાથી સિદ્ધ થયેલાં દેવ કે દેવી એ સર્વે સમજવાનું—વિચારવાનું પ્રયોજન માત્ર સદાચરણી થવા બ્રાહ્મણ નામ સાર્થક કરવા—દ્વિપાવવા અને ત્રણ વર્ણને અનુકરણ કરાવવા માટે છે.

ગમે તેમ ઉચ્ચ મનાતી વસ્તુ તેનાં ખરાં લક્ષણોથી અસિદ્ધ હોય તો તે આદરને પાત્ર કેમ ગણાશે ?

કારણ કે, લક્ષણથી રહિત કોઈ પણ લક્ષ્ય નથી. ઇશ્વરે વ્યવસ્થામાં રાખેલાં ચાતુર્વર્ણ્યના આચરણો તેના મુખ્ય રીતે અનુભવ બોગવી, અનુભવ બતાવવાનો ભાર બ્રાહ્મણને શિરે છે. (બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો નીચે મુજબ.)

સંસ્કારા યત્રા ડવચ્છન્ના સદ્વિજોઽજોઽજગાદયમ્ ।

ઈજ્યાઽધ્યયનદાનાનિ વિહિતાનિ દ્વિજન્મનામ્ ॥૧॥

જન્મકર્માઽવદાતાનાં ક્રિયાશ્રાશ્રમ ચોદિતાઃ ।

વિપ્રસ્યાઽધ્યયનાદીનિ ષઢન્યસ્યાઽપ્રતિગ્રહઃ ॥૨॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

જ્ઞાનં દયાઽચ્યુતાત્મત્વં સત્યઞ્ચ બ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥૩॥

શાન્તાઃ સન્તઃ સુશીલાશ્ચ સર્વભૂતે હિતે રતાઃ ।
 ક્રોધં કર્તું ન જાનન્તિ એતદ્ બ્રાહ્મણ લક્ષણમ્ ॥૪॥
 સન્ધ્યોપાસન શીલશ્ચ સૌમ્યચિત્તો દૃઢવ્રતઃ ।
 સમઃ પરેષુ ચ સ્વેષુ એતદ્ બ્રા૦ ॥૫॥
 એકાહારશ્ચ સન્તુષ્ટઃ વલ્પાશાં સ્વલ્પમૈથુનઃ ।
 ઋતુકાલાઽભિગામી ચ એતદ્ બ્રા૦ ॥૬॥
 પરાન્નં પરવિત્તં ચ પથિવા યદિવા ગૃહે ।
 અદત્તં નૈવ ગૃણ્હાતિ એતદ્ બ્રા૦ ॥૭॥
 સત્યં બ્રહ્મ તપો બ્રહ્મ બ્રહ્મ ચેન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।
 સર્વભૂત દયા બ્રહ્મ એતદ્ બ્રા૦ ॥૮॥
 યોગસ્તપો દમો દાનં સત્યં શૌચં દયા શ્રુતમ્ ।
 વિદ્યા વિજ્ઞાનમાસ્તિક્ય મેતદ્ બ્રા૦ ॥૯॥
 શૌચમાસ્તિક્ય મભ્યાસો વેદેષુ ગુરુપૂજનમ્ ।
 ક્રિયાઽતિથિત્વમિજ્યા ચ બ્રહ્મકાયસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૦॥

જન્મથી માંડી અવિચ્છન્ન સંસ્કાર થતા હોય, અગ્નિ હોત્ર, અધ્યયન, જ્ઞાન અને દુઃખપ્રતિગ્રહનો ત્યાગ હોય; વળી જન્મથી અને જાતની ક્રિયાથી પોતાનું શુદ્ધ વર્તન હોય તેમાં આશ્રમને લગતાં ધર્મ કર્મ ચાલતાં હોય, અને છ કર્મનો કદી લોપ ન થતો હોય, તો ત્યાં બ્રાહ્મણપણું વસે છે.

શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા સંતોષ, શાન્તિ વિનય, જ્ઞાન, દયા ઇશ્વર-માં તન્મયપણું સત્ય, શાન્તકૃતિ, સુજનતા, સુશીલતા અને પ્રાણી માત્રના કલ્યાણની ઇચ્છા સન્ધ્યાદિ ઉપાસના, સૌમ્યચિત્ત, બ્રહ્મચર્ય, પોતાના અને પારકાપર સમાન પ્રીતિ એક વખત ભોજન, સંતોષ, અલ્પ ભોજન, અલ્પ સ્ત્રીસંગ, ઋતુસમયેસ્ત્રીસંગ, આપ્યાવિનાનાંઅન્ન અને દ્રવ્યનોઅપ્રતિગ્રહ, બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અર્થે સત્ય બોલવું, બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે તપ કરવું, બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરવો, બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે સર્વ પ્રાણીપર દયા કરવી, યોગ, તપ, દમ, જ્ઞાન, સત્ય, પવિત્રતા, દયા, શીલ શ્રવણ, સદ્વિદ્યાભ્યાસ,

અનુભવ, શ્રદ્ધા વેદાધ્યયન, ગુરુ પ્રીતિ, અતિથી ઉપર પ્રેમ એ સર્વે બ્રાહ્મણ-
નાં લક્ષણ છે,

દુંકમાં કહેવાનું એ કે, બ્રાહ્મણે અર્થ અને કામથી, ધર્મ સાધી
મોક્ષ સિદ્ધિને અર્થે વેદ તથા આત્મજ્ઞાન સંપાદનકરવા પ્રયત્નવાન અને
જોઈએ તે સાથે મુદ્દાની એક વિચિત્ર હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા
જેવી એ છે કે,

જન્મની શુદ્ધિ અને ઉચ્ચતામાં કર્મની શુદ્ધિ અને ઉચ્ચતા સર્વદા
પ્રધાનપદ ભોગવે છે.

વિચારશીલ માણસને કર્મ, ઉપાસના કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે
કર્મ ઉપાસનાનો સવાલ જન્મ, જાતિ, વર્ણ વગેરે સમજવાનું શીખવે
છે પરંતુ જન્મ અને જાતિમાં ઉચ્ચતા માની સત્કર્મ, ધર્મ, કે ઉપાસનાથી
હીન જડ મનુષ્યોને એવાં કર્મ ધર્મ કે ઉપાસના મોક્ષ તરફ (આત્મ-
સ્વરૂપ તરફ) લઇ જતાં નથી. વ્યાકરણ પરિભાષા કહે છે કે, “અસિદ્ધ-
બહિરંગલક્ષણમન્તરંગલક્ષણે;” ગૌણમુખ્યયો મુખ્યે કાર્ય સંપ્રત્યયઃ”
(વ્યા. મહાભાષ્ય.)

જાતિ, કુલ અને વર્ણહીન ધણા મનુષ્યો ધર્મ કર્મથી મહાન ઉચ્ચ
પદને પામી, ઋષિ મુની તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ-ઓગખાઈ, દેખીતી બ્રાહ્મણ
જ્ઞાતિઓના ગોત્ર પિતામહ થયા છે. અને કુળ, જાતને ગોખી રાખનારા
અગણિત અજ્ઞાની લોકો અધોગતિ પામ્યા છે. (ભુવો. વિ. પ્રકાશ)

અશ્વિનીગર્ભસંભૂતો હ્યશ્વત્યોઽયં મહામુનિઃ ।

તપસા જાયતે વિપ્રઉપવિપ્રાનથ શ્રુણુ. ૧

કુરંગીગર્ભસંભૂતો ઋષ્યશૃંગો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૨

રાસભીગર્ભસંભૂતો ગર્ગાચાર્યો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૩

શ્વાનકીગર્ભસંભૂતો શૌનાચાર્યો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૪

દર્દુરીગર્ભસંભૂતો દાર્દુરોઽયં મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૫

શ્વપર્ચીગર્ભસંભૂતો સાંખ્યાયનો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૬

તૃણમધ્યે ચ સંભૂતઃ કૃપાચાર્યો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૭

કૃશમધ્યે ચ સંભૂતઃ કૌશિકેયો મહામુનિઃ । તપસા ૦ ૮

જંબુકી ગર્ભ સંભૂતો જંબુકશ્ચ મહામુનિઃ । તપસાં ૯
 વૈશ્યિનીગર્ભસંભૂતો વૈહાયનો મહામુનિઃ । તપસાં ૧૦
 તાંબટીગર્ભ સંભૂતો ભાર્ગવાચાર્યો મહામુનિઃ તપસાં ૧૧
 ન્યાયનીગર્ભસંભૂતઃ કૌંઢિન્યો યો મહામુનિઃ તપસાં ૧૨
 શાંલિનીગર્ભ સંભૂતઃ શાન્તનશ્ચ મહામુનિઃ । તપસાં ૧૩
 ચર્મકીગર્ભ સંભૂત શ્રંપાચાર્યો મહામુનિઃ । તપસાં ૧૪
 સર્પિનીગર્ભ સંભૂતો માર્ગેજં ચ મહામુનિઃ તપસાં ૧૫
 મણ્ડૂકીગર્ભ સંભૂતોઃ માણ્ડવ્યશ્ચ મહામુનિઃ । તપસાં ૧૬
 હંસિનીગર્ભ સંભૂતો હંસાચાર્યો મહામુનિઃ । તપસાં ૧૭

વળી મદ્રાભારતમાં કહ્યું છે કે, દિગ્વિજયનું કારણ જન્મ, સંસ્કાર, વેદાધ્યયન અને વેશ નથી પણ તેનું સદ્વર્તન એજ મુખ્ય કારણ છે. વળી મનુષ્યોમાં વર્ણને દર્શાવનારાં જે જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે તે તે લક્ષણો નો બીજા કોઈ વર્ણમાં નોવામાં આવે તો તેની ગણના તે લક્ષણવાળી વર્ણમાં કરવી.

ન યોનિર્નાપિ સંસ્કારો ન શ્રુતં ન ચ સંતતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્ત મેવ તુ કારણામ્ ॥

ભારત વ૦ પ૦ શ્લો૦ ૩૧૯

યસ્યયલ્લક્ષણં પ્રોક્તં પુંસો વર્ણા ભિવ્યંજકમ્ ।

યદન્યત્રાપિ દૃશ્યેત તત્તેનૈવ વિનિર્દિશેત્ ॥

માગ૦ ૭/૧/૩૫

વળી વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, સદાચરણથી બ્રહ્મ થયેલા માણસને છ અંગો સાથે બણાયેલા ચાર વેદ કદી પરિત્ર કરીશકતા નથી. જેમ પાંખ આવ્યા પછી પક્ષીનાં બચ્ચાં માળાનો ત્યાગ કરે છે. તેમ અધ્યયન કરેલા વેદો મૃત્યુ સમયે તે માણસનો ત્યાગ કરે છે, જેમ આધિના માણસને પ્રસન્ન કરવા માટે સુન્દર સ્ત્રીએ કરેલા હાવભાવ નિષ્ફળ જાય છે તેમ છએ અંગો સહિત બણેલા વેદ તથા કરેલા સર્વે યજ્ઞો દુષ્ટાચારી માણસનું કલ્યાણ કરવા કદી સમર્થ થતા નથી.

આચારહીનં ન નન્તિવેદા યદ્યપ્યધીતાઃ સહષઙ્ઘિરજ્ઞૈઃ ।

છન્દાંસ્યેનં મૃત્યુકાલેત્યજન્તિનીડંશકુન્તા અવજાતપક્ષાઃ ॥

આચારહીનસ્ય વ્રાહ્મણસ્ય વેદાઃ પૂર્વપક્ષાદિલાઃ સયજ્ઞાઃ ।

કાંપ્રીતિશ્ચુત્પાદયિતું સમર્થા અન્યસ્યદારા ઇવ દર્શનીયાઃ ॥૨॥

(વસિષ્ઠ સ્મૃ૦ ૬૩૩૪)

શાસ્ત્ર કહે છે કે, જાતિ અને કુલનો મિથ્યા ભાવ તથા ધર્મ કર્મ અને યમ, નિયમ પર શ્રદ્ધા રાખી ઉન્નત હાથીના જેવા પ્રખલ મનનો નિગ્રહ કરી, ઇશ્વરપદરજ સેવન કરનારા સત્પુરુષોનો સંગ કરી તેમના જ્ઞાનદ્વારા આત્મજ્ઞાન વધારી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવું એ ખરા અધિકારીનું કર્તવ્ય છે,

જેણે મન વશન કરેલું હોય તે “બ્રહ્મદેવ જેવો સમર્થ હોય અગર પોતે બ્રહ્મ દેવ હોય તો પણ તેને અત્યંત વિટંબના થાય છે, તે વિષે આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ આખ્યાયિકા છે.

વળી તેવે પ્રસંગે કસોટી પામેલા ઉત્તમ મનસ્વી મહાત્માનો કેવો પ્રકાશ પડે છે અને છેવટે દિગ્નત કીર્તિને વરી “સ્લેટક” જેવું શ્રેષ્ઠપદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દરેક દરેક અધિકારીને ખાસ વિચારવા જેવું છે.

અહો ? સમર્પિ મંડળમાં અને તેમના જેવા અનેક શિષ્ય પ્રશિષ્ય બ્રાહ્મણોમાં, બ્રહ્મણ્યોમાં, અને યોગીઓના બ્રહ્મ રન્ધ્રોમાં વિચરવાની શક્તિ એ “સ્લેટક” વિપ્રનેજ પ્રાપ્ત થઇ. ધન્ય છે ! તે ઋષિ મહાત્માને કે, જેમને લીધે બ્રહ્મવંશ ઉન્નત દશાને પામ્યો. ॐ શાન્તિઃ

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

इसन्ति जनास्तत्र समादधति साधवः ॥ १ ॥

શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

નિર્મલં સચ્ચિદાનન્દં નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં વિશ્વમ્ ।

વ્યાપકં નિષ્કલં શાન્તં ભજેઽહમદ્વયં વિધિમ્ ॥૧॥

ધ્યાનાર્થે નિર્ગુણઃ સોઽપિ સગુણો મૂર્તિમાન્ પ્રભુઃ ।

જાતો પ્રાર્થનયા ભક્તલોકાનાં ચતુરાનનઃ ॥ ૨ ॥

યેનેયં સાકૃતિઃ સૃષ્ટા જન્તૂનાં કર્મ જન્મનામ્ ।

સૃષ્ટિઃ સાવિવિધા રમ્યા સવિધિઃ પાતુ નઃ સદા ॥૩॥

શૌનકઃ—મહાત્મન્ સૂત ! જાનાસિ શાસ્ત્રાણાં સારમુત્તમમ્ ।

બ્રહ્મક્ષેત્રસ્ય મહાત્મ્યં ભવાન્ વ્યાખ્યાતુ મર્હતિ ॥ ૪ ॥

કીદૃશં બ્રહ્મણઃ ક્ષેત્રં વિદ્યતે પૃથિવીતલે ।

પુણ્યદન્ત્ર કથં પ્રોક્તં વિધિનાનિર્મિતં કથમ્ ॥ ૫ ॥

(અધ્યાય ૧ લો. પ્રારંભ.)

ભાવાર્થ—જે પરમાત્મા નિર્મળ, નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય, સર્વ સત્તાવાન અને સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે. તથા સર્વમાં વ્યાપક નિરાકાર અને શાન્ત છે તે અદ્વિતીય બ્રહ્મને ભળું છું તેને મારા પ્રણામ હો. (૧)

જે પરમાત્મા નિર્ગુણ અને ચોતરફ મુખવાળો છતાં ઉપાસક-ભક્તોને ધ્યાન પ્રાર્થના માટે સગુણ, મૂર્તિવાળો—ચાર મુખવાળો જણાય છે તે બ્રહ્મ-દેવને મહારા પ્રણામ હો. (૨) જેણે એનેક કર્મ કરનારા પ્રાણિઓ માટે વિચિત્ર રમ્ય, અને અનેક પ્રકારની નામરૂપાત્મકસૃષ્ટિ રચી છે તે બ્રહ્મરૂપ ભગવાન માફ પાલન કરો તેને મારા વારંવાર નમસ્કાર હોવ. (૩) શૌનક મહા મુનિ અને અન્ય બ્રહ્મર્ષિઓમાં પ્રશ્ન કરવામાં કુશલ શૌનક ઋષિ ઉત્તમવક્તાસૂત પૌરાણીકને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા કે હે મહાત્મન્ તમે સર્વ શાસ્ત્રો અને તેનો સાર સારી રીતે જાણો છો તેથી તમને અનેક શાસ્ત્ર પુરાણોના માર્મિક મહાત્મ્યો વારંવાર પુછીએ છીએ તેમાં આજે બ્રહ્મપુરાણ સાંભળતાં બ્રહ્મક્ષેત્ર મહાત્મ્ય શ્રવણની ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ છે તો તે કૃપા કરી કથન કરો. (૪) બ્રહ્મક્ષેત્ર કેવું છે? તેની પવિત્રતા કેવી? એમ શાથી છે? વળી અનેક પવિત્ર ક્ષેત્રો છતાં બ્રહ્માણ્યે આ ક્ષેત્ર કેમ બનાવ્યું અગર સર્વ ક્ષેત્રોમાં આ ક્ષેત્રો આદ્ય છે કે શું? (૫) શ્રીશંકરના પવિત્ર ધામનું

શિવસ્ય વર્ણિતં ધામ વિષ્ણોશ્ચ વિદુષાત્વયા ।

બ્રહ્મક્ષેત્રસ્ય માહાત્મ્યં શ્રોતું સમુત્સુકા વયમ્ ॥ ૬ ॥

સૂતઃપ્રવાચ-સાધુ પૃષ્ઠં મહાબુદ્ધે ! લોકાનાં હિતકારકમ્ ।

યચ્છ્રુત્વા મુચ્યતે જન્તુ રજ્ઞાનભવબન્ધનાત્ ॥ ૭ ॥

પૃષ્ઠવાનસિ યત્પ્રશ્નં તત્પૃષ્ઠં શિવયા શિવમ્ ।

ગુરુપરંપરાપ્રાપ્તં શ્રુણુષ્વ ગદતો મમ ॥ ૮ ॥

શિવઃપ્રવાચ-યદા હિમાલયેऽપર્ણે ? વિવાહઃ સમ્બભૂવ મે ।

ત્વયાસહ મહાદેવિ । સુલગ્ને શુભમધ્યમે । ॥ ૯ ॥

રૂપં દૃષ્ટ્વા તદા ગૌરિ ! લિંગહ્રદિઃ સમાગતઃ ।

કામાવિષ્ટઃ સુરઙ્ગ્યેષ્ઠો વીર્યં (તેજ) અષ્ઠો વમ્ભૂવહ ॥૧૦॥

સ્વતેજો નિર્ગતં વીક્ષ્ય તેન લજ્જાન્વિતો વિધિઃ ।

આગત્યાધોક્ષજદ્વારે તસ્ય વૈ શરણં ગતઃ ॥૧૧॥

અને શ્રીવિષ્ણુભગવાનના પરમ પદનું વર્ણન અમારા સાંભળવામાં આવ્યું પણ બ્રહ્માણના ક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય બાકી છે તે હવે કહો ? (૬) આમ શૌનક મુનિનાં પ્રશ્નો શ્રવણ કરી સૂતપૌરાણીક શૌનક આદિ મહર્ષિઓને તેમની પ્રશંસા કરી આનંદમય બનાવિ જણાવવા લાગ્યા કે હે મહાશુદ્ધિમન્તમાર પ્રશ્ન ધણુંજ ઐશ્વર્ય છે કારણ કે તમારા પ્રશ્નના ઉત્તમ સંવાદની ચર્ચા સાંભળી પ્રાણી કર્તવ્ય શૂન્ય જન્મ મરણથી-અજ્ઞાન સંસાર બંધનથી મુક્ત થાય છે. (૭) હે બ્રહ્મન્ ! તમે મને જે પ્રશ્ન કર્યું તે પૂર્વે કૈલાસમાં બીરાજેલાં પાર્વતીએ મહાદેવને કરેલું હતું. એ વૃત્તાંત ગુરુ પરંપરાથી મ્હારા જાણવામાં આવેલું છે તે હું તમને કહીશ તે શ્રવણ કરો. (૮) શ્રીપાર્વતીદેવીને પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીશંકર કહે છે કે હે અપર્ણ (માયે) ! જ્યારે હિમાલય દેવને ત્યાં ત્હારો મારા સાથે સંબંધ (લગ્ન) થયો. તે સમયે બ્રહ્માણ, શ્રીવિષ્ણુ, અને ઇન્દ્રાદિ દેવો દર્શન માટે આવ્યા હતા. (૯) ત્યારે હે મહા-માયે ! ત્હારૂં અલૌકિક-અનુપમ રૂપ દેખી બ્રહ્માને પોતાના સ્વરૂપની શુદ્ધિ રહી નહિ રાગેશુથી આવૃત થઈ મનોબળ દૃઢ રાખી શક્યા નહિ અને તેમના વીર્ય-બળ-તેજનો ભંગ થયો. (૧૦) તેમ થવાથી બ્રહ્માણ તત્ક્ષણ વિચારમાં પડી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. અને શરણેલા થઈ શ્રીવિષ્ણુને શરણે ગયા. (૧૧) બ્રહ્મદેવ શ્રીવિષ્ણુની સ્તુતિ કરતાં જણાવવા

વિધિરુવાચ—દેવદેવ જગન્નાથ ! પાતકં શ્રુણુમે પ્રભો ! ।

સતીં હૈમવતીં દૃષ્ટ્વા તેજભંગો બભૂવહ ॥૧૨॥

તદોષેણ વિમુક્તોઽહં સ્વસ્વરૂપાત્ કરોમિ કિમ્ ।

વેદેષ્વપ્યજ્ઞતા જાતા મમ તેનૈવ કર્મણા ॥૧૩॥

અત સ્તત્પ્રાપ્તિકામાય વદમહ્યં જનાર્દન ! ।

કિં કૃત્વા પ્રામુયાં સર્વં નિરસ્તં યન્મયા વિભો ! ॥૧૪॥

વિષ્ણુરુવાચ—પાતકસ્ય વિધાનં તત્ કુરુ ત્વ મવની તલે ।

ભારતે વિદ્યતે ક્ષેત્રં જમ્બૂદ્વીપે હ્યનુત્તમમ્ ॥૧૫॥

ગત્વા તત્ર શિવં ધ્યાત્વા દ્વિજાન્ વેદ વિશારદાન્ ।

આહૂય સત્ત્વરં સત્રં કુરુષ્વ મદનુજ્ઞયા ॥૧૬॥

ઇતિ હરે વૅચઃ શ્રુત્વા પરમેષ્ઠી સ્વાત્મસિદ્ધયે ।

આગત્ય ભૂતલે દેવિ ! સત્રં કર્તું સમુદ્યતઃ ॥૧૭॥

લાગ્યા કે હે દેવાધિદેવ ! જગત્ પાલક ! મારાથી જે પાપ બન્યું છે તે શ્રવણ કરો શિવપાર્વતીના લગ્ન સમયે સતી પાર્વતી દેવીનું અદ્ભૂતરૂપ દેખી મારા અંતઃકરણમાં વિક્ષેપ થયો, વળી તેથી વીર્ય—આત્મબળ નષ્ટ થયું છે. (૧૨) તે દોષથી મારે શું કર્તવ્ય છે તેની મને શુદ્ધિ તેમજ વેદ સંબંધી જ્ઞાન—આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહ્યું નથી, એમ લાગે છે. (૧૪) માટે હે ભગવાન વેદ સંબંધી—ધર્મશરીરજ્ઞાન પુનઃ પ્રાપ્ત થાય એવો કયો ઉપાય છે કે જેથી મારા હાથે નષ્ટ કરેલું તેજ—બળ મારામાં પુનઃ ઉત્પન્ન થાય. (૧૪) બ્રહ્માજીની સ્તુતિ સાંભળી શ્રી વિષ્ણુભગવાન કહે છે કે હે બ્રહ્મા ! તમેએ કરેલા પાપને દૂર કરવા માટે ઉપાય એ છે કે પૃથ્વીના નવખંડોમાં જન્મુદ્ધિપ છે. ત્યાં એક ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે (૧૫)

ત્યાં જઈ શિવ—પરમ કલ્યાણરૂપ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરનાર અને વેદશાસ્ત્રને જાણનાર પરમ પવિત્ર ઋષિ વિપ્રોને બોલાવી યજ્ઞનો આરંભ કરો તેથી તમારે માનસ પાપ દૂર થશે (૧૬) શ્રીશંકર પાર્વતી દેવીને કહે છે કે હે દેવી ! એ પ્રમાણે બ્રહ્માજી વિષ્ણુ પરમાત્માની સમ્મતિ લઈ નષ્ટ થએલુ આત્મબળ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે પૃથ્વીપર આવી ઉપરોક્ત ક્ષેત્રમાં મહા યજ્ઞનો આરંભ કરવા લાગ્યા (૧૭) ત્યાં બ્રહ્માજીના મહા યજ્ઞ માટે

તસ્મિન્નભવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ શક્રાદ્યા દેવતા સ્તથા ।
 આગતા બ્રહ્મણા સાકં યત્ર ક્ષેત્ર મનુત્તમમ્ ॥ ૧૮ ॥
 પરિમીય તતઃ ક્ષેત્રં મુક્તિ સાધન સિદ્ધિદમ્ ।
 યોજનૈકપ્રમાણેન નિર્મિતં વિશ્વ કર્મણા ॥ ૧૯ ॥
 હેમનુપાસ્ય વિષ્ણુ રમ્યહર્મ્યૈઃ સુશોભિતમ્ ।
 ચતુર્વિઙ્ગશતિસંખ્યાભિઃ પુરદ્વારૈઃ સમાન્વિતમ્ ॥ ૨૦ ॥
 નગરસ્યોત્તરે ભાગે ધનદો રક્ષકઃ સ્થિતઃ ।
 પૂર્વે શક્રો યમો યામ્યે જલે જલાધિપ સ્તથા ॥ ૨૧ ॥
 આગ્રેય્યામગ્નિ રીશાન ઈશાનો રક્ષકો મરુત્ ।
 વાયવ્યે નિર્ઋતિર્ન્યસ્તો નૈર્ઋત્યાં ચ દિશિ ક્રમાત્ ॥ ૨૨ ॥
 તતોજલં વિનિલક્ષિપ્ય ભૂતલે હિ કમળહલોઃ ।
 ઉદ્ભાવિતા શુભાગંગા મુક્તિદા પરમેષ્ઠિના ॥ ૨૩ ॥
 દશયોજનવિસ્તીર્ણા હિરણ્યાખ્યા સુમંગલા ।
 સ્મરણં કુર્વતાં નૃણાં પ્રાપૌઘાનાં પ્રણાશિની ॥ ૨૪ ॥

ભગવાન શંકર શ્રી વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ આવ્યા (૧૮) જે ઉત્તમ
 ક્ષેત્ર મુક્તિના સાધનરૂપ અને સિદ્ધિ આપનાર તેમજ તેમાં વાસ કરવાથી
 અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર તેનું વિશ્વકર્મા પાસે માપ કરાવી એક યોજન
 વિસ્તારવાળું નગર બનાવવા આરંભ કર્યો (૧૪) નગરની આબુઆબુ સોનાનો
 ઉત્તમ નક્સીવાળો કોટ બનાવી તેમાં ચોવીસ દરવાજા મૂકી ભવ્ય નગરની
 રચના કરાવી (૨૦) વળી નગરની રક્ષા માટે પૂર્વ આબુએ ઇન્દ્ર દેવના
 સ્થાનની રચના કરી તેમજ દક્ષીણ આબુની રક્ષા માટે યમ દેવને સ્થાનપૂર્વક
 યોજ્યા અને પશ્ચિમ દિશાની દબતા માટે વરુણનું સ્થાપન કર્યું વળી ઉત્તર
 દિશાની રક્ષા માટે કુબેર દેવને યોજ્યા (૨૧) અગ્નિ કોણમાં અગ્નિ દેવ, ઇશાન
 કોણમાં ઇશ્વર, તેમજ વાયુ કોણમાં વાયુ દેવ, અને નૈઋત્ય કોણમાં નૈઋત દેવને
 રક્ષા માટે યોજ્યા (૨૨) પછી બ્રહ્માજીએ ધ્યાન કરી કમંડલુમાંથી જલનો
 પ્રક્ષેપ કરી ગંગાજી ઉત્પન્ન કર્યો તે નગર વચ્ચે વહન કરવા લાગ્યાં (૨૩)
 સ્મરણ કરનાર મનુષ્યોનું પાપ દગ્ધ કરનાર ગંગાજી દશ યોજન વિસ્તાર-
 વાળાં બ્રહ્માજીની ઇચ્છાથી અને તેમના આવાહનથી પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી
 તેમનું હિરણ્યાખ્યા ગંગા એવું પવિત્ર નામ કહેવાયું (૨૪) હે દેવી ! જે

યસ્યાં સ્નાને કૃતે દેવિ ! સ્વપ્ને ન દૃશ્યતે યમઃ ।

શ્રાદ્ધે ચૈવકૃતે તસ્યાં પિતરો યાન્તિ સદ્ગતિમ્ ॥ ૨૫ ॥

યથાવૈ ગોમતીનીરં યથા ચ જાહ્નવીજલમ્ ।

તથા હિરણ્ય ગઙ્ગાયા જલં પાપ વિશોધનમ્ ॥ ૨૬ ॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पुरोत्पत्ति कथनंनाम
प्रथमोऽध्यायः

॥ द्वितीयोऽध्याय ॥

સત્યુવાચ-દેવદેવ ! મહાદેવ ! કથય ત્વં દયાનિધે !

કથં વિધેર્ગતં પાપં કૃતં કિં ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पुरोत्पत्ति कथनंनाम
प्रथमोऽध्यायः

यूय मटत खे विप्राः सावित्रीं युवतीं प्रति ॥ २ ॥

હિરણ્યાખ્ય ગંગાની અંદર સ્નાન કરે તેને સ્વપ્નમાં પણ યમ—ભયંકર શાસક—દુષ્ટ ભાવ દેખાતો નથી અને દેવ પિતૃઓને ઉદ્દેશી શ્રાદ્ધાદિ પવિત્ર ક્રિયાઓ કરવાથી પિતરોની સદ્ગતી થાય છે (૨૫) જેવું ગોમતી બંગાળનું જલ પવિત્ર ગણાય છે અને જેવું ભાગીરથી ગંગાના ઉદ્દકનું માહાત્મ્ય છે તેવુંજ સર્વ પાપોને દગ્ધ કરનાર શ્રીહિરણ્યાખ્યા ગંગાનાં પવિત્ર જલ પ્રવાહનું માહાત્મ્ય છે. (૨૬)

इतिश्री लावार्थ द्योतिनी गुर्जर टीकान्विते ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये
पुरोत्पत्ति कथनं नाम प्रथमो अध्याय समाप्त.

(અધ્યાય બીજો.)

દેવી કહે છે કે, હે મહાદેવજી ! બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કેવી રીતે કર્યો, તેમજ તેમનું પાપ કેવી રીતે દૂર થયું, અને ત્યાં પછી તેમણે શું કર્યું; તે કહો. (૧) શંકર કહે છે—કે, હે માયે ! બ્રહ્માજીએ આમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોને આજ્ઞા કરી કે, મહારા સાથે યજ્ઞ કાર્યમાં ભાગ લેવા સતી સાવિત્રીને (સ્ત્રી-) સત્ય લોકમાં (અટ-) જઈ બોલાવવા તજવીજ કરો(૨)

બ્રાહ્મણાઁ:-આજ્ઞયા ભવતઃ શીઘ્રં ગચ્છત્યેકો મહામુનિઃ ।

આનેષ્યતિ સ સાવિત્રીં યજ્ઞકાર્યાય વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

તથેત્યુક્ત્વા તતો બ્રહ્મા યજ્ઞકાર્યે પ્રયુક્તવાન્ ।

અવશિષ્ટાન્ મુનીન્ સર્વા નન્યકાર્યેષ્વયોજયત્ ॥ ૪ ॥

પશ્ચાદેકં મુનિં પ્રાહ ગચ્છ બ્રહ્મપુરીં મમ ।

સાવિત્રીં શ્રીમતીં નીત્વા તૂર્ણમાગચ્છ સ્વેડક ॥ ૫ ॥

ગત્વાનત્વા ચ સાવિત્રીં દ્વિજસ્તાં પ્રત્યુવાચહ ।

યજ્ઞાર્થં બ્રહ્મણાઽઽહૂતાઽઽગન્તવ્ય મધુના નઘે ॥ ૬ ॥

નાયાન્તીં તાં સમાલોક્ય સપરાવર્તયત્ સુધીઃ ।

ધામ્ન્યાગત્ય વિધેઃ શ્રેષ્ઠે કથિતં તત્ સવિસ્તરમ્ ॥ ૭ ॥

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, હે પિતામહ ! આપની આજ્ઞાનુસાર બ્રાહ્મણોમાંથી એકને આજ્ઞા કરો કે, તે સતી સાવિત્રી દેવીને તેડી લાવવા સામર્થ્યવાન બને; તેમ સારી રીતે યજ્ઞનું કાર્ય પણ જલદીથી શરૂ થાય, (૩) ઋષિઓની વાત પિતામહે માન્ય કરી એક વિપ્રને સત્ય લોકમાં મોકલવા માટે તથા યજ્ઞ કાર્યમાં જોઈતી સામગ્રી તૈયાર કરવા-કરાવવા, તેમજ બાકી ઋષિઓની અન્ય કાર્યમાં યોજનાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. (૪) બ્રહ્માજી પ્રસન્ન થઈ સહચારિણી સાવિત્રી પત્નીને (બોલાવવા માટે) ઉપર પૈકી એક ઋષિને આજ્ઞા કરી કે, હે બ્રહ્મન ! (ત્વંસ્વેડક) તું આકાશમાં ગમનકર તને તમામ જગતોમાં ફરવા જવાનું સામર્થ્ય આપું છું. તે વડે સત્ય લોકમાં જઈ, સતી પ્રિયા (સાવિત્રી) ને લાવ. (૫) પિતામહની આજ્ઞા લઈ, ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણ સત્યલોકમાં આવી સાવિત્રી દેવીને સવિનય પ્રણામ કરી પ્રાર્થનાપૂર્વક વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે, હે માતઃ ! શ્રીબ્રહ્મ-ક્ષેત્રમાં પિતામહ-બ્રહ્માજીએ પોતાનું માનસ પાપ દૂર કરવા માટે મહા યજ્ઞ આરંભ્યો છે, ત્યાં પધારો; અને યજ્ઞનું કામ પૂર્ણ કરો. સાવિત્રીએ પોતાના સ્વામીનાથ બ્રહ્માજીની વાત બ્રાહ્મણના મુખથી સાંભળી તેમના માનસ પાપ વિષે તિરસ્કાર લાવી યજ્ઞમાં આવવા ઇચ્છા જણાવી નહીં તે જોઈ વિચારશીલ બ્રાહ્મણે તે વાતનો તુર્ત વિચાર બાંધી, સત્ય લોકમાંથી બ્રહ્મ ક્ષેત્રમાં આવી સાવિત્રી દેવીના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો સંકેત બ્રહ્માજીને વિસ્તાર પૂર્વક દર્શાવ્યો (૬, ૭) એ પ્રમાણે સાવિત્રી આવી શક્યાં નહીં,

નાગતા સેતિ વૈ ધાતા દ્વિજૈ રાજ્ઞા ન ધારિતા ।

આદિત્ય તત્ સિદ્ધયૈ વિપ્રસૃષ્ટયૈ સમુદયતઃ ॥ ૮ ॥

તતો નિર્માય કન્યાં સ વિપ્રાય તાં દદૌ મુદા ।

સુમુર્ત્વી ચ સુલાવળ્યાં સુશીલાં કમલોદ્ભવઃ ॥૯॥

સૃષ્ટિં ત્વ મનયા પુત્ર ! કુરુષ્વ મદનુજ્ઞયા ।

ઇતિ તસ્ય વચઃ શ્રુત્વા તથેત્યુક્ત્વા સુમધ્યમે ! ॥૧૦॥

ઉત્પાદયન્નવસુતાન્ ધીમતઃ સૂર્ય વર્ચસઃ ।

તેભ્યોઽપ્યાનીય ચાર્વજ્ઞયો દદૌ નવ યુવતયઃ ॥૧૧॥

एकैकस्यां सुता देवि ! सहस्राश्च प्रजङ्गिरे ।

तैः पुत्रै र्यज्ञसंभारान् समानीय विधिः खलु ॥१२॥

તેમજ બ્રાહ્મણો સત્યલોકમાં જવા તૈયાર થયા નહીં; તેથી તે પ્રસંગે બ્રહ્મા-
જીએ યજ્ઞનું કામ તુર્ત બંધ રાખી શ્રી સ્વેડટક વિપ્રથી બ્રાહ્મણ સૃષ્ટિનો
વિસ્તાર કરવા તથા યજ્ઞનું મુખ્ય કાર્ય તેમને હાથે કરાવવા વિચાર કરી,
બ્રહ્માજીએ એક મનોહર, રૂપ, ગુણ, બલ અને અનેક સૌન્દર્ય યુક્ત કન્યા
ઉત્પન્ન કરી એટલે વિપ્રને પરણાવી ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

વળી આજ્ઞા કરી કે, હે વિપ્ર તું સૃષ્ટિ કરવામાં સમાર્થવાન થા-
સૃષ્ટિ કર એમ પિતામહનું વચન સાંભળી; સ્વીકારી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાયેલા
તે દ્વિજવરને અનુક્રમે નવ પુત્રો થયા. તેઓ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, વેદશાસ્ત્ર
પારંગત યોગપ્રભાવથી સમૃદ્ધ અને અનેક સિદ્ધિવાળા હતા. વળી તે નવ
પુત્રોને તેમની યોગ્યવયે લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડયા. ॥૧૦॥૧૧॥ પછી
તે નવને પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર; શિષ્ય. પ્રશિષ્ય એમ બ્રહ્મસૃષ્ટિનો વિસ્તાર
થવા લાગ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણોદ્વારા યજ્ઞને માટે સાહિત્ય એકત્ર કરી યજ્ઞવિધાન
શરૂ કર્યું. (૧૨) બ્રાહ્મણોમાંથી એકને પોતાનું બ્રહ્માસન સોંપી બીજને
આચાર્ય તથા અનુક્રમે હોતા, ઋત્વિજ એમ ઋક્ યજુષ્, સામ અને
અથર્વ એમ બિન્ન બિન્ન અધ્યયન શાખીયકર્મના વિભાગ પરત્વે ગોત્ર,
શાખાદિ પ્રથક્ બ્રાહ્મણોની યાજ્ઞિક કર્મમાં યોજના કરી, (૧૩) પ્રારંભમાં
ભૂમિ શુદ્ધ કરાવીને સુવર્ણમય ખનિત્ર ખોદવાના સાધનથી શોધન
કરી તે પર વિધિપુરઃસર વિશાલ અને સુંદર મંડપ તૈયાર કરાવ્યો. (૧૪)

સંસ્થાપ્યસ્વાસને ચૈક મન્યમાચાર્ય કર્મણિ ।

હોતૃસ્થાને તૃતીયં વૈ નિધાયાન્યંશ્ચ ઋત્વિજાન્ ॥૧૩॥

સંશોધ્ય પ્રથમં ભૂમિં સ્થાનિતા હેમ લાંગુલૈઃ ।

મળદપં ચ શુભશ્ચ ચક્રે વિશાલં સુમનોહરમ્ ॥૧૪॥

વિનિર્મિતાનિપાત્રાણિ ત્વષ્ટ્રા હેમમયાનિ ચ ।

મદર્થશ્ચકૃતં પાત્ર મતીવ સુમનોહરમ્ ॥ ૧૫ ॥

તતઃ સ્નાતું ગતાઃ સર્વે સાવિત્રી નાઽઽગતા યદા ।

તદાદર્ભમયીં કૃત્વા કારિતં સ્વસ્તિવાચનમ્ ॥૧૬॥

માતૃકાશ્ચ ચતુષ્ષષ્ટયઃ સ્થાપિતાઃ સ્થાનતઃ ક્રમાત્ ।

કૃત્વાતુ નાન્દિકં શ્રાદ્ધં દ્વિજાનાં વરણં તથા ॥ ૧૭ ॥

સંસ્કારપૂર્વકં કુણ્ડે વિધિના સ્થાપ્ય પાવકમ્ ।

ગ્રહાઃ સૂર્યાદયઃ સાધિ દેવ પ્રત્યધિ દેવતાઃ ॥ ૧૮ ॥

અને યજ્ઞનાં લગતાં સોનાનાં પાત્રો, ઉપપાત્રો તેમજ રૂદ્ર પ્રીત્યર્થે રૂદ્રકલશ નામે શ્રેષ્ઠપાત્રને વિશ્વકર્મા પાસે તૈયાર કરાવ્યું (૧૫) યજ્ઞ સામગ્રીની સંપૂર્ણ તૈયારી કરી આરંભનો સમય નજીક આવ્યો, છતાં સાવિત્રી આવી શક્યાં નહીં ત્યારે સાવિત્રીને બદલે દર્ભા પ્રતિમાથી પત્નિની યોજના કરી મહા યજ્ઞનો આરંભ કરાવ્યો. (૧૬) સ્વસ્તિ વાચન કરી યથાસ્થાને ચોસઃ માતૃ-કાઓનું સ્થાપન કરી નાન્દી શ્રાદ્ધ અને બ્રાહ્મણોનું (કર્મના અંગનું) વરણ કર્યું (૧૭) વળી પંચભૂ સંસ્કાર પૂર્વક મહાવિધિયા (શિવાગ્નિ આદિ વિધિથી) અગ્નિ સ્થાપન કરી, સ્થાનપરત્વે સૂર્યાદિ પ્રત્યેક ગ્રહ, અધિદેવ, પ્રત્યધિ દેવ વગેરેનું સ્થાપન કરી તેમનું વિધિવત્ પૂજન કરી મુખ્ય દેવ-તાનું સ્થાપન કરી પૂજનપૂર્વક વિધિ સમર્પણ કરી પૂજવસાને હોમને માટે સમિધ હુતદ્રવ્યાદિ તથા પુષ્પો વગેરે ગોઠવી (કુણ્ડીકા કરી) વેદ ધોષથી હોમનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. (૧૮, ૧૯, ૨૦,) યજ્ઞની શરૂઆત થતાં દેવતાઓ “જય જય” શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. અને બ્રહ્માજી પ્રત્યે પ્રેમથી જણાવવા લાગ્યા કે હે બ્રહ્મા ! તમારું સર્વ પાપ દૂર થયું. અને નષ્ટ થયેલું; તેજ-બલ પુનઃ પ્રાપ્ત થયું જોઈ અમને

પ્રજાવત્સલ્યત્વં વિષ્ણું વિશ્નું સર્વાર્થ સિન્ધિદઃ ।
 નિર્ગુણં સગુણાકારં સર્વવેદમયં પ્રભુમ્ ॥ ૧૯ ॥
 સંભાવ્યમનસા બ્રહ્મા સર્વં કિલ્બિષ નાશનમ્ ।
 પીઠમપૂજન્નત્તયા પ્રેમ્ણા ભૂત્વાથ તન્મયઃ ॥ ૨૦ ॥
 દેવા યજ્ઞે પ્રવૃત્તે વૈ સર્વે સાધ્વિત્ય ભાષયન્ ।
 ભગવન્તે ગતં પાપં પુનસ્તેજો હ્યવાપ્સ્યસિ ॥ ૨૧ ॥
 કુરુ ત્વં સાધુકાર્યાણિ વિજયી ભવ બુદ્ધિમન્ ।
 કથયિત્વા વચાંસીતિ પુષ્પવૃષ્ટિં વિચાક્રિરે ॥ ૨૨ ॥
 જગુર્ગન્ધર્વ પતયો નનૃતુ શ્વાપ્સરો ગણાઃ ।
 સ્વયંભૂર્નિર્મલો ભૂત્વા પૂજાં ચક્રે યથાવિધિ ॥ ૨૩ ॥
 ઇન્દ્રાદ્યાઃ સકલાદેવાઃ શિવવિષ્ણુ પુરોગમાઃ ।
 પ્રસન્નમાનસાભૂત્વા જયેતિશદ્ધ મબ્રુવન્ ॥ ૨૪ ॥
 સ્વાહાકારૈર્વર્ષકારૈઃ ક્લત્ત્વિજાશ્ચ જુહૂવિરે ।
 તદાનભઃસ્પૃશા જેવાલા કુણ્ડમધ્યાદિર્નિર્ગતા ॥ ૨૫ ॥

અત્યંત આનંદ થાય છે (૨૧) વળી હે દેવવર ! તમે અનેક સત્કાર્યો કરો
 અને તેમાં તમને વિજય મળે એમ સંભાષણ કરતાં દેવતાઓએ પુષ્પ વૃષ્ટિ
 કરી (૨૨) ગંધર્વો ગાયન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી.
 નિષ્પાપ થયેલા બ્રહ્મદેવે સ્થાપિત દેવતાઓની અને યજ્ઞની ઉત્તર પૂજા
 વિધિવત કરી, તે સમયે શિવ (હું) તથા વિષ્ણુ, બ્રહ્મસ્પતિ, ઇન્દ્રાદિ દેવો
 વગેરે પ્રસન્ન અન્તઃકરણવાળા થઈ “ જય જય ” શબ્દો બોલવા લાગ્યા
 (૨૩ ૨૪) શ્રી મહાદેવજી કહે છે-હે દેવ ! બ્રહ્માજીના મહા યજ્ઞની પૂર્ણ-
 હુતિ સમયે બ્રહ્મણે સૂક્ત મંત્રોને અન્તે “ સ્વાહા, વર્ષદ્ ઇત્યાદિ પવિત્ર
 ઉચ્ચાર કરતા હતા. અને કુંડમાંથી નીકળતી જવાળા જાણે આગ્રશ સુધી
 પહોંચી હોય તેમ માલુમ પડતી હતી. (૨૫) તદનંતર સર્વ દેવતાઓ યજ્ઞ
 કરાવનાર મહામુનિઓ સાથે બ્રહ્માજીને લઈને બ્રહ્મનદી શ્રીહિરણ્યાખ્યાના
 સંગમપર આવ્યા (૨૬) ત્યાં મહર્ષિઓએ સ્વસ્તિ વાચન કરી પિતામહને
 અવબૃથ સ્નાન કરાવ્યું. ત્યારે બ્રહ્માજીએ બ્રહ્મણોને દક્ષણ આપી અને
 દેવો સાથે પોતાના સ્થાનપર આવ્યા (૨૭)

યજ્ઞસમાપ્યવૈ સર્વે બ્રાહ્મણાસ્તન્ન સંગતાઃ ।

પિતામહં પુરસ્કૃત્ય વ્રહ્મનદ્યાશ્ચ સંજ્ઞમે ॥ ૨૬ ॥

કારયિત્વાહ્યવમૃથં સ્વાસ્તિવાચન પૂર્વકમ્ ।

ઘૃહિત્વાદક્ષિણાં પશ્ચાત્પૂર્વસ્થાનં સમાગતાઃ ॥ ૨૭ ॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्रमाहात्म्ये यज्ञवर्णनं नामद्वितीयोऽध्यायः॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

પાર્વત્યુડવાચ-સાવિત્રી નાડગતા કસ્માદ્ ધાત્રાન્યા લ્લીકથં કૃતા ।

एतन्मे संशयं छिन्धि कृत्वा तु मय्यनुग्रहः ॥ १ ॥

સૂતઁડવાચ-ઇતિદેવ્યા કૃતઃ પ્રશ્નો ગિરિશં પ્રતિ શૌનક !

प्रसन्नमनसो भूत्वा पार्वतीं प्रत्युवाचह ॥ २ ॥

(અધ્યાય ત્રીજો.)

શ્રી પાર્વતી દેવી સ્વામીનાથ શ્રી શંકરને કહે છે-કે, હે ભૂતપતે ! બ્રહ્માજીના યજ્ઞમાં તેમનાં ધર્મપત્ની સાવિત્રી દેવી કેમ ન આવ્યાં ? તેમજ તેમને બદલે બીજાં પત્નીની યોજના કેમ કરી ? એ બાબતે મને સંશય છે. તો કૃપા કરી દૂર કરો (૧) સૂતપૌરાણિક શૌનકાદિ મુનિવરોને કહે છે-કે, એ પ્રમાણે પાર્વતી દેવીએ મહાદેવજીને બ્રહ્માજીના ગૃહસ્થાશ્રમની માર્મિક હકીકત પ્રેમથી પૂછી તેથી શ્રી મહાદેવ પ્રસન્ન થઇ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા કેવા કેવા પ્રણય કલહો અને પરસ્પરના માનસિક દોષો તેમજ પતિ પત્નીના ધર્મો કેવા પ્રકારથી જુદી જુદી રીતે સમજવવામાં આવે છે. અને તે કેવી યુક્તિ પૂર્વક દૂર કરવામાં આવે છે તે કહું છું. જો કે, આ હકીકતનો ખુલાસો આવી ગયો છે તો પણ સ્ત્રી સ્વભાવને લીધે તમારું પુનઃ પ્રશ્ન થયું તેથી હું તમને ફરીથી કહીશ (૨) શ્રી શંકર કહે છે કે, હે દેવિ ? ગૃહસ્થાશ્રમનું સંપૂર્ણ સુખ વૈભવ અને માનસિક-આત્મિક સ્થિતિ ઉચ્ચ કરવા માટે; શ્રેષ્ઠને કે સામાન્ય વર્ગને એકજ પત્ની કરવી યોગ્ય છે. છતાં સર્વોપદેશક સર્વ પિતામહ બ્રહ્માજીને ખાસ કારણથી ધાર્મિક આપત્તિને લીધે અને સુષ્ટિના સુખ-લાભાર્થે બીજી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરવો

શિવજીવન-શૃણુ દેવિ ! પ્રવક્ષ્યામિ શ્રુત્યત્યાજ્ય કારણમ્ ।

યોષિતા બ્રહ્મણો જાતા સાઘ્યાપિ વર્તેતે સ્થિરા ॥ ૩ ॥

एकदा सागता देवी सावित्री स्नान साधने ।

आहूता ब्रह्मणा ताव द्यज्ञकर्म चिकीर्षुणा ॥ ४ ॥

तदाऽऽयाता न सा देवी स्वाङ्गशोधन तत्परा ।

ततश्च प्रेषयद्ब्रह्मा विप्रन्तं सुविचक्षणम् ॥ ५ ॥

गच्छ त्वं त्वरितं पुत्र ! यत्रास्ते जननी तव ।

आनय मम पार्श्वે ताં सुशीલાं कमलेक्षणाम् ॥ ૬ ॥

तथाऽऽदिष्टોगतो यत्र सांस्थिता जननी स्वका ।

દૃષ્ટ્વા તત્ર જગદ્ધાર્ત્રીં નત્વા ચ પુરતઃ સ્થિતઃ ॥ ૭ ॥

પડયો. વળી બીજી સ્ત્રી થવાનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે. તે આગળ કહીશ, આ બન્ને સ્ત્રીઓ હજુ પણ વિદ્યમાન છે (૩) હે દેવિ ? બ્રહ્માજીએ મહા યજ્ઞની શરૂવાત કરી તે પ્રસંગે પત્ની સાવિત્રીની જરૂર પડી સ્વાવિત્રીએ સ્વામી બ્રહ્માનું કરેલું માનસ પાપ બાદ્યું. તેથી તેમના મનમાં રોષ થયેલો હતો છતાં, પોતાના પત્નીધર્મને સાચવી સ્વામીને ઠપકો આપવાની જાણસાથી મહા યજ્ઞના આરંભની વખતે બાણી બોધ સ્નાનાદિ પ્રસાધન માટે ગયાં તે પ્રસંગે બ્રહ્માજીએ તેમને બોલાવવાની ઇચ્છા કરી. (૪) પણ બ્રહ્માજી તે વાત સમજ્યા હતા કે, સાવિત્રી ઉપરોક્ત કારણને લીધે સ્નાનનું નિમિત્ત કરી ગયાં છે, માટે આવશે નહીં. છતાં શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં ધર્મ પત્નીની મદદની જરૂર હોવાથી તેમજ સદા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું મન સર્વ રીતે સંપાદન કરવું એ ખાસ પતિધર્મ હોવાથી તેમનું આગમન કરવા એક વિવેકી બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો (૫) બ્રાહ્મણે આવી બ્રહ્માજીને નમસ્કાર કરી પૂછ્યું, હે પિતામહ ? શી આજ્ઞા છે ? ત્યારે તેમણે કહ્યું; કે હે વિદ્વન્ પુત્ર ! તું જલદી જા, અને કમલને-ત્રવાળી સતી ત્હારી માતા સાવિત્રી દેવીને જ્યાં હોય ત્યાંથી મારી સમીપે બોલાવી લાવ આમ પિતાની આજ્ઞા લઇ તે બ્રાહ્મણ જ્યાં સાવિત્રી બીરા-જેલાં હતાં, ત્યાં ગયો માતાને પ્રણામ કરી ઉભો રહ્યો. (૬, ૭) આ-વેલા બ્રાહ્મણને સાવિત્રી માતાએ પતિ પ્રત્યે થયેલો ગુપ્ત ભાવ સાંકેતિક

તં હૃદ્યા પ્રાહ દેવી પુત્ર ત્વં કથ માગતઃ ।

સત્ત્વરં બ્રૂહિ તત્સર્વં મત્પાર્થ સ્વસ્તિરસ્તુ તે ॥ ૮ ॥

વિપ્ર ઉવાચ—પ્રેષિતોઽહં પુનઃપિત્રા તવાગમનકાંક્ષયા ।

આગન્તવ્યં ત્વયા તત્ર યત્રાસ્તે મત્પિતા વિધિઃ ॥ ૯ ॥

યજ્ઞાર્થં વિધિનાઽઽહૂતા ત્વં જનન્યબ્જ યોનિના ।

આગમિષ્યસિ.વૈ તત્ર તદા યજ્ઞો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

સાવિત્ર્યુવાચ—પુત્રાલંકારકાન્ધૃત્વાઽઽગમનં મે ભવિષ્યતિ ।

વિધિં ત્વં કથય પ્રાજ્ઞ ! સર્વશુદ્ધિમતાં વર ! ॥ ૧૧ ॥

इतिदेव्या वचः श्रुत्वा विप्रोऽसौ विधिसन्निधौ ।

आगत्यतं प्रतिप्राह देव्या यत्कथितं वचः ॥ १२ ॥

ब्रह्मापि तद्वचः श्रुत्वा कृत्वादર્भ मयीं स्त्रियम् ।

गायत्री त्यभिधानेन साविख्याताऽभवत्तदा ॥ १३ ॥

ब्रह्मपत्नी वेदमाता कथिता विबुधै स्तदा ।

एतत्सर्वं समाख्यातं यत्पૃષ્ઠં ગિરિજે ! ત્વયા ॥ ૧૪ ॥

ભાષામાં જણાવતાં પહેલાં કહ્યું કે, હે પુત્ર ! ત્હારું આગમન કેમ થયું ? તને મારા તરફથી સર્વ પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત થાઓ, વળી તું જે સંદેશ લખ આવેલો હોય તે વિસ્તારપૂર્વક કહે (૮) . બ્રહ્મણ કહે છે—કે, હે માતઃ ? તમારું આગમન કરવા માટે મારા પિતાએ મને મોકલ્યો છું. માટે જે ક્ષેત્રમાં પિતામહ બીરાજે છે, તે સ્થાને કૃપા કરી પધારો (૯) તમને બોલાવવાનું કારણ એ છે કે, બ્રહ્માજીએ પોતાનું માનસપાપ દુર કરવા માટે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં મહાયજ્ઞ આરંભ્યો છે. ત્યાં આવશે ત્યારે યજ્ઞની શરૂઆત થઈ શકશે (૧૦) સાવિત્રી માતા કહે છે—કે, હે પુત્ર ! મેં વંશાલંકારાદિ ધારણ કર્યા નથી. (૧૧) એવું સાવિત્રી દેવીનું વચન સાંભળી બ્રહ્માજીની પાસે આવી દેવીએ કહેલા સર્વ સમાચાર કહ્યા (૧૨) બ્રહ્માજીએ બ્રહ્મણનું વચન સાંભળી દર્ભ મૂર્તિમાંથી માંત્રિક-યૌગિક બળથી એક અદ્ભુત સ્ત્રી પ્રકટ કરી અને તેનું “ ગાયત્રી એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું (૧૩) તે સમયથી દેવતાઓએ ગાયત્રીને વેદમાતા અને બ્રહ્મપત્નિ એમ કહેવા માંડ્યું. એમ મહાદેવજીએ પાર્વતીજીએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ આપ્યો.

પાર્વત્યુવાચ—દેવદેવ મહાદેવ ! સામગાનાં કૃપાકર !

સાવિત્ર્યા કિંકૃતં પશ્ચાત્તદ્બ્રૂહિ શશિશેખર ! ॥ ૧૫ ॥

શિવઉવાચ—આગતા સા પુનસ્તત્ર સાવિત્રી યજ્ઞ હેતવે ।

ધાત્રાસહૈવગાયત્રીં દૃષ્ટ્વા રોષાન્વિતાઽભવત્ ॥ ૧૬ ॥

તદાસમસ્તૈ સ્ત્રિદશૈ ધર્માતારં કથિતં વચઃ ।

સાવિત્રી સૃષ્ટિકર્ત્રીં ચ ગાયત્રી મુક્તિદાયિની ॥ ૧૭ ॥

સ્થાપ્યે ઉમે ચ તે દેવ્યૌ ભવતઃસન્નિધૌ વિથે ! ।

શ્રુત્વા વચાંસિ દેવાનાં વામભાગેન્યવેશયત્ ॥ ૧૮ ॥

દેવાસ્તદ્દિન મારભ્ય વસન્ત્યત્ર હ્યગોચરાઃ ।

પુણ્યક્ષત્રામિતિ જ્ઞાત્વા વસન્તિ મુનયોઽપિવૈ ॥ ૧૯ ॥

કેચિચ્ચ દક્ષિણે ભાગે કેચિદ્વામે તથાઽમરાઃ ।

કેચિદગ્રે તથા પૃષ્ઠે વસન્તિ સર્વદા શિવે ! ॥ ૨૦ ॥

(૧૪) પાર્વતી કહે છે—હે દેવાધિદેવ ! મહાદેવ ! વેદવેદા પુરૂષોપર કૃપા કરનાર સ્વામિન ! બ્રહ્માણ્યે યજ્ઞકાર્યમાં ગાયત્રીદેવીને પત્નિ તરીકે સ્વીકાર કર્યા બાદ સાવિત્રી દેવીએ શું કર્યું ? અને તેમની શી સ્થિતિ થઇ તે કહો.

(૧૫) ત્યારે મહાદેવજી કહે છે—હે દેવિ ! બ્રહ્માણ્યે ગાયત્રીદેવીનો પત્નિ તરીકે સ્વીકાર કરી મહાયજ્ઞ ચાલુ કર્યો તે પ્રસંગે તેમનાં પ્રથમ પત્નિ સાવિત્રી દેવીનું યજ્ઞ માટે આગમન થયું. ત્યાં સ્વામીનાથ પાસે પોતાના જોડીજ એક અનુપમ સ્ત્રી જોઇ સાવિત્રીને ક્રોધ થયો. (૧૬) ત્યારે દેવતાઓએ સાવિત્રી દેવીને પતિ-પત્નના ધર્મ તેમજ બ્રહ્મની ઉભય શક્તિનો મર્મ સમજાવતાં કહ્યું કે, બ્રહ્મમૂર્તિમાં સૃષ્ટિ કરવાની શક્તિ તરીકે પત્નિરૂપી સાધન તમે છો, અને તે સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનશક્તિ ફેલાવી, મુક્તિને આપનાર ગાયત્રીદેવી પત્નિ તરીકે સાધન રહો. (૧૮) એમ પાર્વતીદેવીનું શંકરે સાવિત્રી-બ્રહ્માનો ઇતિહાસ કહી સમાધાન કર્યું અને બ્રહ્મક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય જણાવતાં કહે છે કે—હે દેવિ ! એ પૂણ્યક્ષેત્રમાં દેવતાઓ નિરંતર વાસ કરે છે, તેમજ યોગી સમાધિ વડે બ્રહ્મનું એકાન્તિક બ્યાન કરવા માટે ઋષિવરો પણ વસે છે. હે દેવિ ! એ ક્ષેત્રમાં કેટલાક દેવતાઓ દક્ષિણ ભાગમાં, કેટલાક વામ ભાગમાં અને બ્રહ્મમૂર્તિની આગળ અને પાછળ

તસ્મિન્ ક્ષેત્રે સમસ્તેવૈ ન ભૂમિર્દેવતાં વિના ।
 વસન્તિ તન્નયે લોકા ન તેષાં દુષ્કરં ક્વચિત્ ॥ ૨૧ ॥
 પાપનાશન મિત્યેવ મિતિહાસં પુરાતનમ્ ।
 યસ્યસ્મરણમાત્રેણ મુચ્યતે મહતો ભયાત્ ॥ ૨૨ ॥
 તસ્મિન્ ક્ષેત્રે કૃતં પુણ્યં ફલં શતગુણં ભવેત્ ।
 પુણ્ય પુઙ્ગકરં ક્ષેત્ર મિત્થં પરમેષ્ઠિ નિર્મિતમ્ ॥ ૨૩ ॥
 इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये गायत्र्युत्पत्ति
 वर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः

॥ અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

દુર્ગોવાચ—સંશયો મમ ચિત્તેઽસ્તિ તદ્બ્રૂહિ ભક્તવત્સલ !

વિદુષાં તાપસાનાં વૈ ધાત્રા કાઽઽજીવિકા કૃતા ॥૧॥

પણ વસે છે. (૧૯-૨૦) વળી એ ક્ષેત્રમાં લેશ માત્ર પણ દેવયોનિ
 વિના અન્ય યોનિ-ભૂતાદિનો સંચાર થતો નથી. વળી એ સ્થાને સત્
 કર્મ અને ધર્માચરણ કરી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા લોકોને પાપ બાધ કરી
 શકતું નથી. (૨૧) હે સુંદરિ ! સર્વ પાપો નાશ કરનાર અને સ્મરણ
 માત્રથી લયબીત અંતઃકરણને આનંદ આપનાર બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્ય તમને
 કહ્યું. (૨૨) તે ક્ષેત્રમાં કરેલું પૂણ્ય સોગણું થાય છે. એટલુંજ નહિ
 પણ કરોડો પાપરાશી-પાપના ઢગલા નાશ પામી પૂણ્યનો પ્રભાવ-મનની
 અલંત શુદ્ધિ થાય છે. કારણ કે એ ક્ષેત્ર સ્વયં બ્રહ્માજીના વાસ માટે
 નિર્માણ કરાયેલું છે. (૨૩)

“ઇતિશ્રી ગુર્જર ભાષાયાં ભાવાર્થ દ્યોતિની ભાષા ટીકાસમેતે
 શ્રી બ્રહ્મક્ષેત્ર મહાત્મ્યે ગાયત્ર્યુત્પત્તિનામ તૃતિયોઽધ્યાયઃ”

(અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ)

દુર્ગા-પાર્વતી કહે છે કે, હે ભક્તવત્સલ ! સ્વામિન ! બ્રહ્માજીએ બ્રહ્મ-
 જ્યોતી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરી અધ્યયન અધ્યાપનાદિ બ્રહ્મવૃત્તિમાં સમય
 વ્યતીત કરનારા દિગ્ગે માટે પોપણની વ્યવસ્થા શી કરી ? તે કહો (?)

સૂતઁવાચ-ઈતિદેવ્યા વચઃશ્રુત્વા શિવઃ પ્રોવાચ શૌનક !

શિવઁવાચ-ધાત્રા તત્ સુચિરં ધ્યાત્વા યત્કૃતં કથયામિતે ॥૨॥

બ્રહ્માનુગ્રહિતઃ વિપ્રો યદ્ ગાર્હસ્થ્યે સ્થિતોઽભવત્ ।

સુતાનુત્પાદયામાસ સુશીલાન્નવકાન્ મુનીન્ ॥ ૩ ॥

જાતાસ્તેષાં મુનીનાં વૈ ચતુર્વિઙ્શાત્મજાઃ શુભાઃ ।

તે પૃથગ્ ગોત્રિણો જાતાઃ પુત્રપૌત્ર પ્રપૌત્રકૈઃ ॥ ૪ ॥

તે સુતાસ્તં વિધિં પ્રોચુઃ કિં કુર્યામ પિત વૈયમ્ ।

વેદાન્ પઠધ્વામિતિ સોઽવદદ્વહ્વા પ્રસન્નહૃદ્ ॥ ૫ ॥

તતઃ પોષણ કાર્યાય વેદાધ્યાયિ દ્વિજન્મનામ્ ।

વિધાત્રોત્પાદિતા વૈશ્યા સ્તઁચુઃ કરસંપુટાઃ ॥ ૬ ॥

સૂતપૌરાણિક કહે છે-કે, હે શૌનક ? દેવી પાર્વતીનું વચન સાંભળી મહાદેવજી કહે છે, બ્રહ્માજીએ બ્રાહ્મણોના જીવનની રક્ષા માટે જે વ્યવસ્થા કરી તે તમારા આગળ કહું છું. હે પાર્વતિ ! બ્રહ્માના કાર્યથી અને તેમની આજ્ઞા પાલન કરેલી હોવાથી તેમજ તેમણે અપ્રાર્થિત વરદાન આપેલું હોવાથી યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલ ઉપરોક્ત બ્રહ્મમંડળ માંહેનો મહામુનિ (શ્લેઽટક) એવા નામે ઓળખાવા લાગ્યો. પછી તે બ્રાહ્મણને નવ પુત્રો થયા. (૩) વળી તે નવને જુદી જુદી કન્યાઓ પરણાવી જેથી પ્રત્યેકને જે જે પુત્ર એમ અઢાર પુત્રો થયા. તેમનાથી જુદા જુદા વંશનો વિસ્તાર વધ્યો. એમ જુદા જુદા નવ અને ચોવીસ ગોત્ર કુળવાળા અનંત તેજસ્વી બ્રાહ્મણો થયા. (૪) તેમણે બ્રહ્માજીની પ્રાર્થના કરી કે અમે શું કરીએ ? એમ માગણી કરી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ તેમને તેમનું વેદશાસ્ત્રોનું પઠન પાઠનાદિક કર્મ કરવા આજ્ઞા આપી. વળી બ્રહ્માજીએ વેદાધ્યયનાદિક કર્મ કરવામાંજ સમય વ્યતીત કરી જીવન ગાળનારા પવિત્ર બ્રાહ્મણોની ભરથુ પોષણાદિ સેવા માટે વૈશ્યોને તેઓનાં કૃષિ-ખેતી, ગોરક્ષા-ગાયોનું પાલન અને વાણિજ્ય-બેપારાદિ કર્મ સાથે ઉત્પન્ન કર્યાં. ત્યારે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થઈ વૃદ્ધિ પામેલા વૈશ્ય મહાજનો હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા (૪, ૫, ૬) કે, હે બ્રહ્મા ! અમારું શું કર્તવ્ય છે તે અમને કૃપા કરી સમજાવો. ત્યારે શરણે આવેલા પ્રાણીની રક્ષા કરનાર પિતામહ બ્રહ્માજી

અસ્માભિર્યાદ્ધિયેન્ત દાક્ષાં દેહિ પિતામહ ! ।

જગાદવચનં ધાતા પ્રણતાં નતવત્સલ ! ॥ ૭ ॥

પિતામહ ઉવાચ-હે સુતાઃ સ્વસ્તિવઃ શશ્વત્ કુરુત વચનં મમ ।

ઇમે દ્વિજાઃ સત્યશીલાઃ સાધવો ધર્મચારિણઃ ॥ ૮ ॥

પરોપકૃતિનઃ સર્વે વેદાધ્યયન તત્પરાઃ ।

પ્રસન્નચિત્તાઃ સુધિયો મૃદધ્યાન પરાયણાઃ ॥ ૯ ॥

ધીરાઃ સુવચસઃ સર્વે ક્ષમાયુક્તા દમાન્વિતાઃ ।

અસ્તેયાઃ સર્વદા શૌચામનો નિગ્રહ તત્પરાઃ ॥ ૧૦ ॥

અક્રોધાઃ સત્યવક્તારો વહ્નિહોત્ર સમાન્વિતાઃ ।

સ્વાધ્યાયનિરતાસ્તેષાં જીવિકા ન ભવિષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

એતેષાં પોષણં પુત્રાઃ કાર્યં યુષ્માભિ રન્વહમ્ ।

વ્યાપાર કુશલાઃ સર્વે વર્ણાનાં પાલકા નનુ ॥ ૧૨ ॥

પિતામહસ્ય વચનં શ્રુત્વાભક્તિ સમાન્વિતાઃ ।

પ્રાહપ્રાઙ્ગલયઃ સર્વે બ્રહ્માણં પ્રતિ ચામ્બિકે ! ॥ ૧૩ ॥

કહેવા લાગ્યા. (૭) હે ઉન્મહાજનો (ઉન્મહ અને લાડ પુત્રો) ! હું તમને જે આજ્ઞા કરું તેનું પાલન કરો. અને તે આજ્ઞા એ છે કે, આ બ્રાહ્મણો સારા શીલવાળા પરોપકારી, ધર્માચરણી, સાધુવૃત્ત ધારણ કરી વેદાધ્યાયનમાં તત્પર રહેનારા તેમજ સદ્બુદ્ધિથી પ્રસન્ન ચિત્ત રાખી શિવ-કથાઓકારી બ્રહ્મરૂપનું ધ્યાન કરનારા છે. વળા ચૈર્યતાથી સુંદર વાણી બોલી સર્વને રંજન કરી ક્ષમા રાખી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારા અને અસ્તેયવૃત્તિ રાખી પવિત્રપણાથી મનનો નિગ્રહ કરનારા છે. તેમજ ક્રોધ રહિત, સત્ય બોલનારા, અગ્નિહોત્રાદિકર્મ કરી અધ્યયન અધ્યાપનમાં જીવન ગાળનારા છે. તેમની રક્ષા કરવી એ તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. (૧૦, ૧૧) હે આયુષ્યન ! (ઉન્મહાજન) પુત્રો ! ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણોનું સતત સેવન કરી તમની બરણ પોષણાદિ રક્ષામાં તત્પર રહી તમે વ્યાપારમાં કુશળ થશો. તેમજ સર્વે વર્ણોનું પોષણ કરવા સમર્થ થશો. (૧૨) એવું પિતામહનું વચન સાંભળી પ્રેમથી પ્રવિત અન્તઃકરણવાળા મહાજનો બ્રહ્માજી પ્રત્યે વિનંતિ કરવા લાગ્યા. (૧૩)

વર્યાજ-પિતઃ કેન પ્રકા ન પોષણં સંભવિષ્યતિ ।

દ્રવ્યહાન્તા વયં સર્વે ઉપાયં બ્રૂહિ સત્વરમ્ ॥ ૧૪ ॥

एतेषां वचनं श्रुत्वा ध्यात्वाब्रह्मा क्षणं शिवे !

विष्णुलोकं जगामा ते यत्र दैत्य निषूदनः ॥ ૧૫ ॥

तत्रगत्वा हरिं नत्वा प्रार्थयामास सादरम् ।

वासुदेव ! जगन्नाथ ! कंस चाणूर मर्दन ! ॥ ૧૬ ॥

इतिब्रह्मवचः श्रुत्वा वैकुण्ठ स्तेन वै सह ।

गरुडोपरि संस्थित्य क्षીરાब्धौ પ્રયયૌ મુદા ॥ ૧૭ ॥

સમારાધ્ય મહાલક્ષ્મીં દેવીં ધાત્રે દદૌ હરિઃ ।

ब्रह्मापितां गृहित्वाथ संप्राप्तः स्वीयमासनम् ॥ ૧૮ ॥

ગંગાયા દક્ષિણે ભાગે સ્થાપિતા શોભને ગિરૌ ।

ક્ષીરોદધૌ સમુત્પન્ના ક્ષીરજે ત્યાભિધેયકા ॥ ૧૯ ॥

હે, પિતા ! અમે સર્વે દ્રવ્યહીન હોવાથી અમારું તેમજ ઋષિપુત્રાનું પોષણ શાથી કરીએ ? તે કૃપા કરી કહો. (૧૪) ત્યારે વૈશ્યોનું વચન સાંભળી બ્રહ્માજી ક્ષણભર વિચાર કરી, વૈકુંઠમાં બીરાજેલા દેવાધિદેવ, સર્વપાલક વિષ્ણુ ભગવાન પાસે ગયા. (૧૫) અને પ્રણામ કરી વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે, હે ભગવન ! તમારી પાસે સદા વાસ કરનારી લક્ષ્મી દેવીને આપો. (૧૬) કારણ કે આપની સત્ લક્ષ્મીના પ્રભાવથી મારા પુત્રાનું પોષણ અને રક્ષણ સારી રીતે થઈ શકશે. હે ભગવાન ! તમે લક્ષ્મી પતિ છતાં, લક્ષ્મીથી વિરક્ત રહી જગતની રક્ષા માટે તેના ઉપયોગ કરો છો, તેમજ ભક્તોની રક્ષા માટે જગતમાં અનેક અવતારો ધારણ કરી કંસ આણુરાદિદુષ્ટોનો સંહાર કરા છો. (૧૭) એ પ્રમાણે બ્રહ્માજીનું વચન સાંભળી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન તેમની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે ગરુડ ઉપર બેસી બન્ને સાથે જ્યાં લક્ષ્મીના અવતારોનું આદિ બીજ-ઉત્પત્તિ સ્થાન ક્ષીર સમુદ્રમાં હતું ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી લક્ષ્મીને-હરિએ બ્રહ્માને આપી ત્યારે પિતામહ પ્રસન્ન થઈ પોતાના સ્થાન પર આવ્યા (૧૮) અને તે દેવીને હિરણ્યાખ્ય ગંગાની જમણી બાજુએ એક નાના પર્વત પર સ્થાપન કરી તેમનું નામ ક્ષીરજામ્બા રાખ્યું. (૧૯)

પિતામહસ્તતો દેવી મુવાચ ક્ષીરજાં યતિ ।

પતેષાં યમ પુત્રાણાં ગોત્રદેવી સદા યમ ॥ ૨૦ ॥

મુસ્થૈર્યેણ ત્વયા સ્થેર્યં પ્રદાપ્યતાં ગૃહેષુવે ।

ઇમે તવ પ્રસાદેન પ્રાપ્ત્યેજ્યન્તિ બ્રાહ્મણાન્ ॥ ૨૧ ॥

પ્રસસાંચેતિ તાં દેવીં સ્વમુતાન્ પ્રત્યુવાચહ ।

પ્રતસ્યાઃ પૂજનં કાર્યં યત્કિંઃ સર્વદા નન્તુ ॥ ૨૨ ॥

યૂયં તસ્યાઃ પ્રસાદાચ્ચ મુસમૃદ્ધા ભવિષ્યથ ।

તદ્ભક્તિ નિરતાઃ સર્વે પરમં જ્ઞમ વાપ્સ્યથ ॥ ૨૩ ॥

ઇતિ તદ્વાક્ય માકર્ણ્ય સર્વે બુદ્ધિ ઇષ્ઠાચારદાઃ ।

તાં પ્રણમ્ય તથેત્યુક્ત્વા હર્ષયુક્તા યમૂચિરે ॥ ૨૪ ॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये क्षीरजा स्थापनवर्णनं
नाम चतुर्थोऽध्यायः

વળી ક્ષીરજાળાને વિઘ્નિતિ કરી કે હે લક્ષ્મી ! તમે મારા પુત્ર વૈશ્યો અને બ્રાહ્મણોનાં ગોત્ર (કુલ) દેવી તરીકે રહો (૨૧) વળી હે લક્ષ્મીદેવી ! તમે વૈશ્યજનોને ત્યાં અચલ વાસ કરો. અને સમૃદ્ધિથી સુખી બનાવો, કે જ્યાં તે વૈશ્યો બ્રાહ્મણોની સેવા-પરિપાલન કરે. (૨૨) એવી રીતે દેવીને પ્રસન્ન કરી બ્રાહ્મણો અને ઉન્નતજાતિ (ઉમડ) લોક વૈશ્યોને આશ્ચ કરી કે, તમે સર્વે પુત્રો નિરંતર ક્ષીરજાળા દેવીનું અર્ચન કરો. (૨૩) તેમની ભક્તિ કરવાથી અને કૃપા પ્રસાદ મેળવવાથી તમે પુત્ર, પૌત્ર, ધન, ધાન્ય, કીર્તિ આદિથી સમૃદ્ધ થઈ પરમસુખ મેળવશો. (૨૪) શ્રીમહાદેવ પાર્વતીને કહે છે, એ પ્રમાણે તેમનું વચન સાંભળી; બુદ્ધિ કુશલ સર્વે બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોએ પ્રણામપૂર્વક મહાન હર્ષથી “જમ જમ” ઘોષ કર્યો. (૨૫)

इति श्रीलावार्थं घोतिनी गुर्जरटीकान्विते ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये
क्षीरजाम्नापनवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः

॥ અથ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥

સત્યુવાચ—વૈશ્યાશ્ચ ક સ્થિતાઃ સ્વામિ-નિજપાલન તત્પરાઃ ।

एतां कथय मे सर्वं कथां दिव्य सुबोधवाम् ॥ १ ॥

સૂત ઉવાચ—इति देव्या वचः श्रुत्वा शौनक ! माह शंकरः ।

शृणुदेवि ! प्रवक्ष्यामि पञ्चप्रत्युत्तरं तव ॥ २ ॥

શિવ ઉવાચ—क्षीरजाया महादेव्या याम्यपश्चिम भागयोः ।

वासिता विधिना गौरि वैश्या स्ते द्विजपोषकाः ॥ ३ ॥

ते वै तद्दिनमारभ्य द्विजपालन तत्पराः ।

गृहे गृहे च तां देवीं मस्थापयनपूजन् ॥ ४ ॥

स्वयंभुवा समागत्याऽऽज्ञापितं विश्वकर्मणे ।

रचयमम पुत्राणां भवनानि शुभानि वै ॥ ५ ॥

त्वष्टातद्वाक्यमाकर्ण्य तस्मिन्यत्ने मनोदधे ।

वापी कूपतडागादिहर्म्याणि रचितान्यपि ॥ ६ ॥

(અથ પંચમોઽધ્યાય.)

સતી પાર્વતી કહે છે—કે, હે મહાદેવ । દિગ્જેની રક્ષા કરવામાં તત્પર વૈશ્યોએ કયાં વાસ કર્યો ? તે સંબંધી અમૃત સમાન અને દિવ્ય એવી કથા કહો. (૧) સૂત કહે છે કે, હે શૌનક ! દેવીનું વચન સાંભળી શંકર કહે છે કે હે દેવિ ! ક્ષીર જાંબા દેવીની દક્ષિણે અને પશ્ચિમ ભાગમાં દિગ્જેનું પાલન કરનાર વૈશ્યો વસ્તા. (૨, ૩) બ્રાહ્મણ સેવામાં તત્પર વૈશ્યો તે દિવસથી ક્ષીર જાંબા દેવીનું ઘેર ઘેર સ્થાપન કરી અર્ચન કરવા લાગ્યા. (૪) બ્રહ્માજીએ વિશ્વકર્માને બ્રહ્માવી બ્રહ્મણો અને વૈશ્યોને વસવા માટે સુંદર મંદિરો વિગેરે તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. (૫) ભારે વિશ્વકર્માએ બ્રહ્માજીની આજ્ઞા સ્વીકારી વાવ, કુવા, તલાવ, સરોવરો એમ અનેક જલાશયો અને ખેતરો બનીયાઓ બનાવી વચ્ચે નગરની રચના પ્રમાણે સુંદર અદ્ભૂત કારીગરીવાળાં મકાનો બાંધ્યાં (૬) વળી અશ્વસ્થા ગૌશાળા હાથીઓને આશ્રયની જગાઓ એમ અનેકજાઓ તૈયાર કરી. (૭) ત્યાં પછી તે સ્થાનોમાં વાસ કરવા માટે

સ્તુતિ કરવાનાં તરંગાનાં મહોક્ષાનાં ગર્વાં તથા ।

વાહનાના મનકલાં શાલાઃ કૃત્વા દદૌ હિ સઃ ॥ ૭ ॥

ઇત્યં પુત્રાન્ સુસંસ્થાપ્ય બ્રહ્માગન્તં મનોદધે ।

સ્તુતિ મારેભિરે કર્તું મૂકૈ સ્તાતસ્ય મૂનવઃ ॥ ૮ ॥

સુતાઝ્ઞુઃ—નમસ્તે જગતો ધાત વ્યાકૃતાદ્રાહિતાય ચ ।

ગુણત્રયસ્વરૂપેભ્યઃ પર રૂપાય તે નમઃ ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મપ્રકૃતિનિષ્ઠાય જગદુત્પત્તિ હેતવે ।

સમસ્તવિશ્વરૂપાય તસ્મૈ તૂર્યાત્મને નમઃ ॥ ૧૦ ॥

સાવિત્રીપતિરૂપાય સંસારાર્ણવસેતવે ।

પ્રસન્નકલ્પવૃક્ષાય તસ્મૈ મોક્ષાત્મને નમઃ ॥ ૧૧ ॥

કચિદચ્યુતરૂપાય ભક્તાનાં મુક્તિ હેતવે ।

કચિદ્દુઃ સ્વરૂપાય ગૌરીપ્રાણાત્મને નમઃ ॥ ૧૨ ॥

ઇતિ સંસ્તુત્ય બ્રહ્માણં વિરેમુસ્તે દ્વિજોત્તમાઃ ।

તદાપ્રસન્નો ભગવા નુવાચ ચતુરાનનઃ ॥ ૧૩ ॥

૨૦ આપી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા સર્વ પુત્રો બ્રહ્મણો અને વૈશ્યો બ્રહ્મા-
જની સ્તુતિ કરવા માંડ્યા (૮) હે બ્રહ્માન? જગતના ઉત્પાદક, માયિક સર્વ
વિકારોથી પર, ત્રણ ગુણોને લીધે બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપવાળાં અને સર્વથી
પર સ્વરૂપ તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૯) જેની અંદર મહાન પ્રકૃતિ
સ્થિતરૂપે દેખાય છે. જે જગતના કારણરૂપ છે. અને વિશ્વના સ્વરૂપને
ધારણ કરેલ છતાં જે તૂરીયઆત્મા છે. તેને અમે વંદન કરીએ છીએ. (૧૦)
સર્વવ્યાપકશક્તિ, સત્તા રાખનારા. સંસારરૂપીસમુદ્રને તરવાના સાધનરૂપી
અને ભક્તોને પ્રસન્ન થઈ કલ્પતરૂ સમાન રૂળ આપનારા, મોક્ષાત્માને નમ-
સ્કાર કરીએ છીએ. (૧૧) ભક્તોના અનુગ્રહ માટે તેમજ જગતની રક્ષા
અર્થે પ્રસન્ને પ્રસન્ને વિષ્ણુશિવ આદિ સ્વરૂપોને ધારણ કરનારા તેમને નમ-
સ્કાર કરીએ છીએ. (૧૨).

એ પ્રમાણે ઋષિઓએ બ્રહ્માજની સ્તુતિ કરી ત્યારે બ્રહ્મા પ્રસન્ન થઈ
મધુર અને ગંભીર વાણીથી કહેવા લાગ્યા (૧૩) હે દ્વિજપુત્રો ? મારી પ્રતિ-

—મયિ નિષ્ઠાં સદાસ્યાત્ નસ્યાંમ પ્રતિમાં મમ ।

एकाग्र मनसा ध्यात्वा भवार्णवं तरिष्यथ ॥ १४ ॥

यया नेकान् गुणान् पुत्रा अधिगच्छेत सर्वदा ।

भुक्त्वाऽशेषान् गुणान् पश्चान्मयि सायुज्यता भवेत् ॥ १५ ॥

एतद्विधिः सुविज्ञाय दिव्याभरणसंयुताम् ।

चतुष्पष्टिमुखै र्युक्तां स्वमूर्तिं विचकारह ॥ १६ ॥

स्थापयित्वा चતાं देवस्तिरोऽभवत्तदाविधिः ।

वामभागे च सावित्र्या गायत्र्या दक्षिणे सह ॥ १७ ॥

तદામુનિગણાઃ સર્વે યથાવિધ્યુપચારૈકઃ ।

चक्रिरे पूजनं प्रीत्या ध्यानयोगै रहर्निशम् ॥ १८ ॥

एवं प्रवर्तमानानां कातिचित् समयो गतः ।

अर्चने प्रतिमायास्ते न समर्था बभूवિरे ॥ १९ ॥

તે સર્વે પ્રાર્થયામામુર્મનસા પરમેષ્ઠિનમ્ ।

ब्रह्मोवाच तदा विप्राच्छृणुध्वं भो ह्यज्ञेत्तमः ॥ २० ॥

માનું સ્થાપન કરી તેની નિત્ય સેવા કરો. ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા (૧૪) કે હે જગદ્ગુરો ! તમારી પ્રતિમા અમને આપો તેનું પૂજન કરી અમે આખરે તમારા સ્વરૂપને પામીએ. (૧૫) ત્યારે બ્રહ્માજીએ વિચાર કરી ચોસઠમુખ-સાધનોવાળી દિવ્ય આભૂષણોથી અલંકૃત પોતાની મૂર્તિ બનાવી આપી. (૧૬) વળી તે મૂર્તિની આજુબાજુ ગાયત્રી અને સાવિત્રીની મૂર્તિને સ્થાપી પોતે અંતઃપ્રાન થયા. (૧૭) ત્યારે બ્રાહ્મણો મંદિરમાં સ્થાપેલી પિતામહની મૂર્તિને ધણુ પ્રયાસથી, યમનિયમાદિ સાધનોથી તેમજ ગંધ, પુષ્પ, દુપદિપ, ઈત્યાદિ અનેક ઉપચારોવડે પૂજા કરવા લાગ્યા (૧૮) એમ કરતાં કેટલોક સમય બદલાવાથી અને તેવાં સાધનો વડે પૂજા કરવા મોટે

તે સમયના બ્રાહ્મણો અશક્ત થયા (૧૯) બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્માજીનું મન વડે ધ્યાન કરી પોતાની સ્થિતિ જણાવી ત્યારે પ્રકટ થએલા બ્રહ્માજી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે મહારી જે પ્રતિમા પૂજા કરવા આપું છું તે મોક્ષ-

દ્વાનિત્યુત્તરં તાં નિવર્તયેત્તદાધિનાં ।

મૂર્તિં મે વરદાં શ્રેષ્ઠાં પૂજનાય દદામિ વઃ ॥ ૨૧ ॥

इत्युत्त्वा सुव्रतान् विभ्रा नवदत्स्वप्रतिकृतिम् ।

अर्चनं सुचिरं तस्या बहुस्ते द्विजपुंगवाः ॥ ૨૨ ॥

કાલેન ક્ષીણ બુદ્ધિત્વા બ્રજાતં પૂજનં શિવે ! ।

ततो ध्यात्वा पुन मूर्तिं याचिता द्विजसत्तमः ॥ ૨૩ ॥

દદૌ પુનઃ સુરજ્યેષ્ઠઃ સ્વમૂર્તિં ષોડશાનના ।

કાલેન ક્ષીણ બુદ્ધિત્વા ત્પૂજાં કર્તુ ન શેકિરે ॥ ૨૪ ॥

एवं पुनः पुनर्ध्यात्वा याचिता ब्राह्मणै र्यदा ।

तदा चतुर्मुखै र्युक्तां ददौ मूर्तिं पितामहः ॥ ૨૫ ॥

एवं तद्दिन मारभ्य प्रतिमा चतुरानना ।

રક્ષિતા ધ્યાનપૂજાયૈ સાઽગ્રાપિ વર્તતે સ્થિરા ॥૨૬॥

इति श्री ब्रह्मराण ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये ब्रह्ममूर्ति स्थापनवर्जनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः

દાયક છે પણ તેની બત્રીસ મુખ-સાધનોથી ઉપસના સાખ્ય થઇ શકે તેવી છે, તેનું તમે સેવન કરો (૨૦-૨૧) એમ કહી બ્રહ્મા અંતરધ્યાન થયા બાદ બ્રાહ્મણોને પૂજા-ઉપાસના કરતાં ધણો કાળ વીત્યો (૨૨) એમ કાળનું પરીવર્તન થવાથી તેમજ બુદ્ધિની ક્ષીણતાને લીધે ઉક્ત સાધનોથી પૂજા કરવા બ્રાહ્મણો અશક્ત થયા તે પ્રસંગે બ્રહ્માજીનું ધ્યાન કરી પુનઃ યાચના કરી (૨૩) ત્યારે બ્રહ્મા પ્રકટ થઇ ૧૬ મુખ-સાધનોથી ઉપાસના સાખ્ય થાય તેવી પ્રતીમા આપી તેનું ઉપાસન કરતાં કેટલોક વખત ગયો, (૨૪) ત્યાં પછી તે સમયના બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ જડ થવાથી તેમજ વારંવાર યાચના કરેલી હોવાથી આર મુખ (સાધનોથી સાખ્ય થઇ શકે તેવી) પ્રતીમા તેઓને દર્શાવિ તે ઋદ્ધ યજુષ સામ અથર્વ એમ ચાર વેદ, ચાર મંત્ર બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ અને તેને લગતાં શાસ્ત્રોદ્ધારા ધર્મ, અર્થ, ક્રમ અને મોક્ષ એ ચાર સાધન મેળવી શકાય તેવી મૂર્તિ ઉપાસના માટે આપી તે બ્રાહ્મણો દર્શન આપે છે, (૨૫) ઇતિ શ્રી બ્રાહ્મરથ ક્રોતિની ગુર્જર દીક્ષાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે બ્રહ્મા મૂર્તિ સ્થાપન વર્ણન નામ પંચમોઽધ્યાય.

॥ અથ પદ્મોડ્યાયઃ ॥

શિવેત્વાચ-એકદા ઋષયો દેવિ ! બ્રહ્માંડવણ્ણ શિવેષુવૈ ।

કો મહાનિતિ વિદ્વાતું પ્રાહિન્વન્તે ભૃગુ મૃષિમ્ ॥ ૧ ॥

ભૃગુઃ પ્રણમ્ય તાન્ વિપ્રાન્નગમ સ્વપિતુર્ગૃહમ્ ।

પિતરં પુરતો દૃષ્ટ્વા નં નનામ ન ચાબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

તંવિલોક્ય વિધિઃ પ્રાહ કોડ્યં દુષ્ટઃ સમાગતઃ ।

નિઃસારયત મત્પુત્રાઃ સ્થાનાદનં હિ દર્પિણમ્ ॥ ૩ ॥

ઇતિક્રોધસમાવિષ્ટં વિલોક્યાજં ભૃગુસ્તદા ।

મત્સ્થાનમાગતો દેવિ ! સ્થિરો ભૂત્વા વ્યલોકયત્ ॥ ૪ ॥

સ્તબ્ધમેનં વિલોક્યાથમાં ક્રોધઃ સમજાયત ।

કોપાવિષ્ટો હૃદં વિપ્રં વિહન્તુ ચ મનોદયે ॥ ૫ ॥

(અધ્યાય છઠ્ઠો પ્રારભ.)

મહાદેવ, કહે છે કે હે દેવી ! એક સમયે બ્રહ્મર્ષિઓની મહા સભા સ્વર્ગમાં એકત્ર થઈ હતી ત્યાં વિચાર થવા માંડ્યો કે એક બ્રહ્મ રૂપમાં કાર્ય કારણને લીધે ગુણોના ભેદે કરી જુદા જુદા જણાતા બ્રહ્મ વિષય અને મહાદેવ એ ત્રણ દેવોમાં કોણ મોટો અર્થાત્ સેવવા લાયક, ઉત્તમ ગુણની શક્તિ ધરાવનાર કોણ છે. એવું તપાસ કરવા જૃગુ ઋષીને મોકલ્યા (૧) જૃગુ ઋષી બ્રહ્મ સભાને પ્રણામ કરી પ્રથમ સત્ય લોકમાં ગયા ત્યાં બ્રહ્માજીને નમસ્કાર વિનય ન બતાવતાં સ્તબ્ધ બિભા રહ્યા (૨) તે જોઈ બ્રહ્માને રજેગુણ બ્યાખ્યો (કામણ્ણઃ ક્રોધણ્ણઃ રજાગુણસ- - જ્ઞઃ મ. ગી.) કામ અને ક્રોધ એ રજેગુણના ધર્મ હોવાથી ક્રોધ થયો અને પોતાના પુત્રોને કહેવા લાગ્યા કે આ વિનય વિનાના અભીમાની દુષ્ટ બ્રહ્મણને મ્હારા બ્રહ્મ સ્થાનથી દૂર કરો. (૩) એ પ્રમાણે બ્રહ્મલોકથી જૃગુ ઋષી પાછા ફરી કૈલાસમાં આવ્યા ત્યાં મને (મહાદેવને) જોઈ પ્રણામ વિચેરે નહિ કરવાથી મને પણ ક્રોધ થયો અને જૃગુને તિરસ્કારપૂર્વક દૂર કરવાની ઇચ્છા કરી (૪-૫) વળી ક્રોધયુક્ત થએલો અને લાજમાં ત્રિશક્તિ સ્ત્રીસેલું દેખી બચીત થએલા જૃગુ ત્યાંથી (કૈલાસમાંથી) નાસી અતિ રમ્ય અને

ત્રિશૂલહસ્તમાં દૃઢા પલાયનપરો મૃગુઃ ।

વૈકુણ્ઠં ચં મત્તો વિમ્રઃ સુરમ્યં મક્તભાવનમ્ ॥ ૬ ॥

સહસ્રસૂર્ય સંકાશં તપન્તં સર્વતો દિશઃ ।

નિઃશેષભૂતિભિર્યુક્તં દર્શયન્ પ્રયયૌ મુનિઃ ॥ ૭ ॥

શંખચક્રગદાપદ્મ વનમાલા વિશ્રૂષિતાઃ

સર્વે ચતુર્મુખાઃ શ્યામા વિષ્ણુરૂપેણ સદૃશા ॥

તપોધનં મૃગું દૃઢા હર્ષ પ્રોત્ફુલ્લ માનસાઃ ।

સર્વે તે વૈષ્ણવાશ્રક્રુઃ પ્રણામ મૃષિ પાદયો ॥ ૯ ॥

વૈકુણ્ઠં સર્વતો વીક્ષ્ય હરિ ન દદૃશે યદા ।

તદા ક્ષીરોદસમ્ભૂતાં ક હરિ િતિ પૃથ્વાન્ ॥ ૧૦ ॥

લક્ષ્મી રુવાચતં વિમ્રં પ્રણમ્ય દણ્ડવન્મુદા ।

પૂજાં મૃદાણ મો વિમ્ર ! સર્વયોગવિદાંવર ! ॥ ૧૧ ॥

હરિ રન્તઃ પુરે સુપ્તો દર્શનં દેહિતત્ર વૈ

તચ્છૃત્વાસગતો યોગી યત્રાસ્તે ભગવાન્ કિલ ॥ ૧૨ ॥

વિલોક્ય શ્રીહરિં તત્ર મહાર્હ પીઠશાયિનમ્ ।

ચક્રે પાદપ્રહારં તં સર્વ કામ ફલ પ્રદમ્ ॥ ૧૩ ॥

ભક્તોને પ્રીય વૈકુઠં ભુવનમાં ગયા (૬) ત્યાં હજારો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, અનેક વૈભવવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ અને વનમાલાથી યુક્ત વૈષ્ણવભક્તોને જોયા (૭-૮) વૈષ્ણવભક્તોએ ભૃગુઋષીને જોઈ પ્રેમના આવેશમાં આવી પ્રણામ કરી સ્તુતી કરવા લાગ્યા કે હે મહાત્મા તમારા દર્શનથી આજે અમે કૃતાર્થ થયા છીએ (૯) એ પ્રમાણે વિષ્ણુપુરિતું અલૌકીક ધામ જોતાં આગળ ચાલતાં શ્રી લક્ષ્મીજીને જોયાં અને પુછ્યું કે શ્રીહરી ક્યાં ખીરાજે છે (૧૦) લક્ષ્મીએ મહામુનીને પ્રેમથી પ્રણામ કરી પૂજા-સ્તુતિવડે પ્રસન્ન કરી મધુર વાણીથી જણાવ્યું કે (૧૧) શ્રીહરી હમણાજ અંતઃપુરમાં વિશ્રાંતિ લેતા ખીરાજ્યા છે ત્યાં પધારો એમ હકીકત જણતાં તૂર્ત જ્યાં ભગવાન ખીરાજ્યા હતા ત્યાં ગયા (૧૨) શયનીય-પદ્મંગપર શયન કરેલા અને અનંત તેજથી યુક્ત ભગવાનને જોઈ તેમના હૃદયપર અચાનક ભૃગુઋષીએ

નિદ્રાં ત્વત્ત્વા હરિસ્તસ્ય પા સવાહન ક્રિયામ્ ।
 આંચરજ્જગતં પૂજ્યો મુરદૈત્ય વિનાશકઃ ॥ ૧૪ ॥
 પ્રત્યુવાચ દ્વિજં વિષ્ણુઃ ક્ષમસ્વ વેદવિન્દ્રે ! ।
 પાદસ્તે કોમલ સ્તાત ! હૃદયમ્મે સિલાસમઃ ॥ ૧૫ ॥
 અતો મહત્તરં દુઃસ્વં જાતં તે મૃગુનન્દન ! ।
 સોઢું તદપરાથં મે યુક્તોઽસિ યોગવિન્દ્રે ! ॥ ૧૬ ॥
 અથૈવ મે ગતં પાપં ભવતઃ પુણ્ય દર્શનાત્ ।
 અથૈવ જન્મ સાફલ્યં પાદસ્પર્શનમાત્રતઃ ॥ ૧૭ ॥
 ઇતિ વિષ્ણો વૈચઃ શ્રુત્વા દ્વિજેન્દ્રો લજ્જિતોઽભવત્ ।
 પશ્ચાત્પ્રણમ્ય શ્રીહરિં જગામ મુનિ સંસદિ ॥ ૧૮ ॥
 તત્ર ગત્વા મુનીન્ પ્રાહ શૃણુષ્વં વચનં મમ ।
 આજ્ઞયા ભવતાં દેવા સ્ત્રયશ્ચાપિ મયે ક્ષિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

પગથી પ્રહાર કર્યો (૧૩) તે વખતે નિદ્રા વિશ્રાંતિના ત્યાગ કરી મુર
 દૈત્યને નાશ કરનાર જગતોના પાલક શ્રીહરી ભૃગુના ચરણને પકડી માંપવા
 માંડ્યા (૧૪) વળી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે હે ભૃગુ મહારાજ ! તમારા
 કમળના જેવા કોમળ ચરણને માફ વજ્ર સમાન કઠોર હૃદય વાચું
 તે ખરેખર શોચનીય છે (૧૫) વળી હે દ્વિજેન્દ્ર ! તમારા ચરણને મોઢું
 દુઃખ પ્રાપ્ત થયું માટે મારાપર કૃપા કરી થએલા અપરાધને ક્ષમા કરો.
 (૧૬) તેમજ આપના પવિત્ર ચરણના સ્પર્ષથી માફ સ્વાભાવીક ગુણ-
 જન્ય પાપ દૂર થયું એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે જન્મ (અવતાર)
 લીધાની સાર્થતકા થઈ છે તથા તમારા ચરણની રજથી માફ હૃદય પુનીત
 થયું (૧૭) એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાનનાં સમાધી ભાષાનાં વચનો સાંભળી
 ભૃગુ મહારાજ શરમિદા બની ગયા અને શ્રીહરીને પ્રણામ કરી પૂર્વોક્ત
 બ્રહ્મર્ષિ સભામાં (સ્વર્ગમાં) ગયા (૧૮) ત્યાં મુનીઓને પ્રણામ કરી
 ભૃગુ કહે છે કે હે ઋષિવરો ! તમારી આગાનુસાર મેં જેઓમાં ત્રણ ગુણો
 પ્રધાનપણે રહેલા છે તેવા ત્રણે દેવને તપાસી જોયા (૧૯) પણ સર્વેમાં
 ઉત્તમ સેવવા લાયક સત્વગુણ પ્રધાન શ્રી ઉપેન્દ્ર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન છે
 કારણ કે (સત્ત્વંયદ્બ્રહ્મદર્શન) સત્વગુણથી રંગેગુણ તમેગુણ નાશ

મહામારામસ્તેષાં ચાન્યવસ્તિ કુર્મીચસઃ ।

સર્વેષાં ગુણ ઝ્યેહ ત્વા દુષાસ્યો ભગવાન્ કિલ્લ ॥૨૦॥

જ્ઞાત્વા કુને કુલ્લઃ ક્વં તે સર્વે સત્ત્વ રુપિણિ ।

કુત્તયો વ્યદ્યન્ વિષ્ણૌ સંસારાર્ણવ તારકે ॥ ૨૧ ॥

મૃગુર્વિજ્ઞાય સ્વં પાપં શુક્ષ્મોચ હૃદયે સ્વકે ।

કં યામિ કરણં સર્વા નૃષીન્ પપચ્છ વેદવિદ્ ॥૨૨॥

ઉક્તવન્તો વચો વિદ્વબપાર્જ્વે સ્વકિલિષમ્ ।

ધાતુર્ધામનિગચ્છ ત્વં તન્ન મુક્તો ભવિષ્યસિ ॥ ૨૩ ॥

ઇતિ તેષાં વચઃ શ્રુત્વા મૃગુર્ધુમતાંવરઃ ।

જગામ સ્વ પિતુઃ સ્થાનં જરાજન્ય વિવાર્જિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

ઇતિ શ્રી બ્રહ્મરાણ બ્રહ્મક્ષેત્ર પ્રાસિ વર્ણનં નામચષ્ઠોઽધ્યાયઃ

પામી અદ્વદર્શન થાય છે. વળી તપાસવા ગયા ત્યાં પ્રત્યંભૂત કરણ જે બન્યું હતું તે કહી બતાવ્યું (૨૦) એમ સર્વ વૃત્તાંત જાણી સર્વ ગુણોમાં ઉત્તમ-વ્યાપક શક્તિ ધરાવનાર, સત્ત્વગુણ પ્રધાન, શ્રી-વિષ્ણુ મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનોમાં પ્રથમ સાધન તરીકે ઉપાસનોય છે એમ નિશ્ચય કર્યો (૨૧) બૃગુઋષીએ શ્રી હરીનું અપમાન કરેલું ડોવાથી મનમાં બહુ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને મનસ્વીપણાથી કરેલું પાપ દૂર કરવા માટે સર્વે ઋષીઓને પૂછવા લાગ્યા (૨૨) ત્યારે ઋષીઓએ કહ્યું કે તમારૂં પાપ દૂર કરવા માટે પિતામહ અદ્વદર્શી પાસે જાઓ ત્યાં તમારી શંકા દૂર થશે. (૨૩) એમ બુદ્ધિમાન ઋષીઓનું વાક્ય સાંભળી બૃગુ રોગ શોકાદિથી રહિત સંત્યલોકમાં ગયા (૨૪)

॥ ઇતી શ્રી ભગવાર્ષદ્યાતિની મુગુર્ધુમતાંવિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર પ્રાસિ વર્ણનં નામચષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥

॥ અથ સસમોઽધ્યાયઃ ॥

સત્યુવાચ—તત્રગત્વા સ ધૃત્વાર્ષિઃ કિશ્ચકાર તતઃ પરમ્ ।

વિધિના કાર્યત્ત્વં કિશ્ચ કવચે બુદ્ધિઃ ક્ષાલિને ॥ ૧ ॥

તદહં શ્રોતુ મિચ્છામિ ત્વત્તો યોગિવરામિ ।

સૂતરુવાચ—શ્રુત્વા શિવસ્તાં પ્રત્યમાષત ॥ ૨ ॥

શૃણુદેવિ ! પ્રવક્ષ્યામિ કયાંપુણ્યાં મનોરમામ્ ।

યસ્યાઃ શ્વપાપાઞ્જન નરો મુચ્યેત પાતકાત્ ॥ ૩ ॥

ઋષિર્ગત્વા પિતુઃ પાર્શ્વે ક્લેશાવિષ્ટોઽબ્રવીદ્વચઃ ।

કિંકરોમિ ક્લગ્ચ્છામિ કલમષં સમુપસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

(અધ્યાય સાતમે)

સતી કહે છે કે હે સ્વામિન! બુદ્ધિમાન ભૃગુમુનીએ બ્રહ્મલોકમાં જઈ શું કર્યું ! બ્રહ્માણ્યે શું ઉત્તર આપ્યું (?) સત કહે છે કે હે શૈનક ! પાર્વતીને બ્રહ્મક્ષેત્ર મહાત્મની કથા અમૃત સમાન લાગતી હોવાથી મહોદેવજીને વખાણીને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં કે હે સ્વામિન! તમે યોગીવરોમાં શ્રેષ્ઠ છો તમારાં વચનોથી મહારા અનેક સંશયો દૂર થયા છે માટે કૃપા કરી ભૃગુના પાપનો નાશ કેવી રીતે થયો તે કહો ? (૨) ત્યારે મહોદેવજી કહે છે કે હે સતી ! શ્રવણ કરો. જે લોકોએ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય મેળવેલું છતાં અચાનક અગર ગમ્મતની ખાતર પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત કે અહંકારને આધિન થઈ રજ તમ કે સત્વને વશ થઈ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન જૂલી સ્વયંકર્મબંધનો તૈયાર કરી તેમાં ફસાય છે પછી તેમાંથી છુટવા મ-ભરાય છે તેમ હોવાથી સમર્થને પણ કેવાં દુઃસહ સંકટો ભોગવવાં પડે છે તે સંબંધી ઇતિહાસ તમે મને વારંવાર પુછો છો તેથી તમને ધન્ય છે. હવે હું તમને પવિત્ર અને મનોહર કથા કહું છું તે સાંભળવાથી માણસ પાપથી—દુષ્ટભાવથી ગુણોન્નતઃ કરણથી મુક્ત થાય છે. (૩) કલેશથી પીડાતા ભૃગુઋષી બ્રહ્માણ્ય પાસે જઈ પ્રાર્થના પૂર્વક જણાવવા લાગ્યા કે મહત્ પુરુષોનું અપમાન કરવાથી મારા મનને બહુ જ ખેદ થાય છે અને તેવા અપમાન રૂપી પાપથી મુક્ત થવા (તેવી ચપલ બુદ્ધિ ક્ષાંત કરવા) હું ક્યા સ્થાનમાં જાઉં ? કે તેના પવિત્ર ગુરૂવાકર્ષણથી મારું માનસ

વિષ્ણો દ્વિદિકૃતઃ પાદસ્પર્શો મન્દાચિવાખ્યા ।

તત્પાપ ય વિશુદ્ધયર્થે કિં ક વાંઞ પિતામહ ! ॥ ૫ ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रोवाच कमलासनः ।

भारते जंबुद्वीपेवै गिरे रर्षुद दक्षिणे ॥ ६ ॥

अस्ति साभ्रमती गंगा वहति निर्मला शुभा ।

याम्ये रोधसि वै तस्याः क्षेत्रमस्तीह मत्કृतम् ॥ ७ ॥

गंगा यत्र हिरण्याख्या वहति मध्यभागतः ।

पापानि स्मરणात्पुत्र ! नश्यन्ति मनुजस्य च ॥ ૮ ॥

ગેહ્યોર્દિષ્ણતાઽ ચ યે મૃતાઃ પતનાદિભિઃ ।

यस्यां श्राद्धे कृते पुत्र पितरो यान्ति सद्गतिम् ॥ ૯ ॥

પ્રયાગેનસમો યત્ર ત્રિવેણીસંગમો ભૃગો ! ।

यस्मिन् स्नानेन दानेन रिच्यन्ते पाप राशयः ॥૧૦॥

તસ્મિન્ તીર્થે ભૃગો ! ગચ્છ સ્વીય પાપ વિશુદ્ધયે ।

તત્ર સર્વાણિ પાપાનિ ગમિષ્યન્ત્યવગાહનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સુધરે ? (૪) અરે મેં અગ્નાનીએ વિષ્ણુ ભગવાનના હૃદયને પગનો સ્પર્શ કર્યો તે પાપની શુદ્ધિ માટે ઉપાય કહો. (૫) એ પ્રમાણે ભૃગુરૂષીનું વચન સાંભળી બ્રહ્માજી કહે છે કે ભરતખંડમાં જંબુદ્વીપ છે તેમાં આશુ પર્વતની જમણી બાજુએ કલ્યાણકારી અને પવિત્ર (સાબ્રમતી) સાબ્રમતી નામે ગંગા વહે છે તેની જમણી બાજુએ મેં નિર્માણ કરેલું બ્રહ્મક્ષેત્ર છે. (૬) (૭) એ ક્ષેત્ર વચ્ચે હિરણ્યાખ્યા નામે ગંગા વહે છે જેનું સ્મરણ કરવાથી માણસોનાં પાપો નાશ પામે છે. (૮) વળી તેમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓની સદ્ગતિ થાય છે અને પ્રેતઓનીતે પામેલા જીવોનો ઉદ્ધાર થાય છે. તેમજ આત્મહત્યાઓની આત્મહત્યા પણ નાશ પામે છે એટલે કે આત્મસ્વરૂપ બૂલેલો માણસ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે વળી એ તીર્થ પ્રયાગ સમાન છે ત્યાં ત્રિવેણી (ત્રણ ગંગા) નો સંગમ છે ત્યાં સ્નાન દાનાદિ પવિત્ર ક્રિયાઓ કરવાથી પાપો દગ્ધ થાય છે. (૧૦) હે ભૃગો ! તમે પણ પાપની શુદ્ધિ કરવા માટે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં ત્રિવેણી સંગમપર જાઓ ત્યાં તમારું પાપ દૂર થશે. (૧૧) એ પ્રમાણે વચન સાંભળી ભૃગુ ઋષી કહે છે કે હે બ્રહ્મા

इति सम्यग्वचः श्रुत्वा पप्रच्छधातरं भृगुः ।

केषां पापं गतं धातः कथयत्वं ममाधुना ॥ १२ ॥

यच्छ्रुत्वा जायते શ્રદ્ધા તસ્માદ્ગદિતુ મર્હસિ ।

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मोवाच सुतं प्रति ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच—शृणु पुत्र ? प्रवक्ष्यामि पुरावृत्तं पुरातनम् ।

आगतो भगवान्नुद्र एकदा मम धामनि ॥ १४ ॥

વ્યસ્તોઽહં સ્વશિરોભિશ્ચ પશ્ચમિ રૂપવેશિતઃ ।

તદા વિચારયચ્છૂલી સ્વસ્યાન્તઃ કરણે મૃડઃ ॥ ૧૫ ॥

વક્રં ચતુષ્ઠયં યોગ્યં પશ્ચમં તન્નિરર્થકમ્ ।

इति संचिन्त्यशूलेन चिच्छेद शीर्षकं मम ॥ १६ ॥

સંપ્રાપ્તં તત્કાલં વૈ શિવહસ્તે સ્થિરી ભવત્ ।

નિરસ્તં તન્ન કુત્રાપિ તેન વન્નામ ભૂતલે ॥ ૧૭ ॥

હિરણ્યાયાશ્ચ भीमाया कौशाम्ब्याः संगमे ततः ।

કપાલમૃત્સમાયાતઃ કપાલં તન્ન નિર્ગતમ્ ॥ ૧૮ ॥

એ તીર્થમાં સ્નાન દાનાદિ કરવાથી કૌનાં પાપો ગયાં તે કૃપા કરી કહો ? (૧૨) કારણ કે તે સાંભળવાથી મને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે માટે કહેવા કૃપાવાન થાઓ ! આમ ભૃગુનું પ્રશ્ન થવાથી બ્રહ્માજી ઇતિહાસ કહેવા લાગ્યા. (૧૩) કોઇએક દિવસે મહાદેવજી મારા સત્ય લોકમાં આવ્યા હતા તે પ્રસંગે જે હકીકત બની તે તમને હું વિસ્તાર પૂર્વક કહું છું માટે ધ્યાન દર્શાવવું કરો. (૧૪) કોઇ એક સમયે હું પાંચ મુખથી સુશોભીત થઈ આનંદથી મારા સ્થાનમાં બેઠો હતો ત્યારે મહાદેવના મનમાં વિચાર થયો કે (૧૫) બ્રહ્માને ચાર મુખ થોડા છે પણ પાંચમું નિર્ર્થક છે. એમ વિચાર લાવી પાંચમું મસ્તક ત્રિશૂલ વડે કાપી નાખ્યું. (૧૬) તે કાપેલું મસ્તક (બ્રહ્મકપાલ) મહાદેવના હસ્તમાં સ્થિર થઇ ગયું તે કોઇ ઉપાયથી નીકળ્યું નહિ તેથી સમસ્ત પૃથ્વીપર ફરવા માંડ્યા. (૧૭) અહોતરફ ફરતાં બ્રહ્મક્ષેત્રમાં આવ્યા ત્યાં હિરણ્યગંગા, ભીમા અને કૌશામ્બી એ ત્રણને સંગમ હતો ત્યાં સ્નાનાદિ ક્રિયા કરવાથી ચોટેલું બ્રહ્મ કપાલ નાશ પામી

વિપાપઃ સશિવો ભૂત્વા દાશાન પ્રતિ સંવયૌ ।

માઘે ચ કાર્તિકે માસે વૈશાખે શ્રાવણે તથા ॥ ૧૯ ॥

માર્ગશીર્ષે તથા જ્યેષ્ઠે ફાલ્ગુને શ્વિતિકે ચ વૈ ।

સ્નાનદાનં પ્રકુર્વન્તિ યે નરાઃ શુદ્ધ માનસાઃ ॥ ૨૦ ॥

તેષાં નશ્યન્તિ પાપાનિ તસ્મિન્નેવ ન સંશયઃ ।

અસંખ્યેયફલં સમ્યગ્ ભુજન્તે મહાત્માઃ ॥ ૨૧ ॥

इति भी ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये त्रिवेणीसंगम वर्णनं नाम
सप्तमोऽध्यायः

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच—शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि सुतीर्थोत्पत्तिकारणम् ।

तार्क्ष्य पिंगलयो र्युद्धं शृण्वतां सुसुखावहम् ॥ १ ॥

सूत उवाच—इतिधातुर्वचः श्रुत्वा भृगुः प्राह पितामहम् ।

मम श्रद्धाविष्टुद्धયર્થે કથયત્ત્વં દયાનિધે ! ॥ ૨ ॥

ગયુ. (૧૮) અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થઈ પોતાના સ્થાન પ્રત્યે ગયા જે માણસે માઘ, કાર્તિક, વૈશાખ, શ્રાવણ, માર્ગશીર્ષ, જેઠ, ફાલ્ગુ, અધિક અને ક્ષયમાસ એ માસેમાં સ્નાન કરે છે તેમનાં સર્વ પાપો નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી. (૧૯, ૨૦, ૨૧.)

॥ ઇતિશ્રી ભાવાર્થઘોષિતિની ગુર્જર દીકાન્વિતે ત્રિવેણી સંગમ
વર્ણનં નામ બ્રહ્મક્ષેત્ર મહાત્મ્યે સપ્તમો ધ્યાય ॥

(અધ્યાય આઠમો પ્રારંભ.)

બ્રહ્માજી કહે કે હે ભૃગો ! તમારા આગળ એક અનુપમ કથા કહું છું તેમાં પિંગલ નાગ અને ગરડનું યુદ્ધ થયું હતું તેને પરીણામે જે હારી હતો તેની તે શ્રવણ કરવા લાયક છે. (૧) એવું બ્રહ્માનુ વચન સાંભળી ભૃગુએ પિતામહને કહે છે કે, હે દયાનિધે ! પિંગલ અને ગરડનું યુદ્ધ શા માટે થયું તે કૃપા કરીને કહો (૨) બ્રહ્માજી કહે છે કે, હે વિષ્ણુ !

બ્રહ્મોવાચ—एकस्मिन्दिवसे वत्स ! सर्पाणां गरुडस्थश्च ।

पूर्वं वैर सत्पन्न मभूद् युद्धं भयकर ॥ ३ ॥

गरुडेनाति रोषेण सर्पाश्च बहवो हताः ।

क्षीणाबलेन ते सर्वे विनताश्च जं ययुः ॥ ४ ॥

भो मात स्तव पुत्राय दास्यामः कर मुत्तमम् ।

यथास्मान् गरुડો રક્ષે સ્થા કાર્યં ત્વયા ઘટઃ ॥ ૫ ॥

तेषां वचांसि श्रुत्वा सा गरुडं प्रति चा ब्रवीत ।

पुत्र ! त्वया न हन्तव्या इमे त्वद्भयकातराः ॥ ६ ॥

सर्पा दास्यन्ति ते वत्स ! नागमेकं दिने दिने ।

અતસ્ત્વયામકર્તૃં વર્ચનં મે સુસ્તાવહમ્ ॥ ૭ ॥

इत्थंमात्रा प्रश्नान्तं तं गरुडं प्राणघातकः ।

પ્રાર્થન્ય ત્રિવારંતે યયુર્વે સ્વાલયં પ્રતિ ॥ ૮ ॥

सर्पा स्तत्समयात्तत्र ! सर्प मेकं दिनं प्रति ।

गरुडाय ददुः प्रीत्या स्वानाम्रक्षणकारणात् ॥ ९ ॥

તમારા કલ્યાણ માટે તેમજ શ્રોતાઓને આનંદ રસ ઉપજવવા માટે પિંગલ અને ગરુડના યુદ્ધનો ઇતિહાસ કહું છું. (૩) કોઇ એક દિવસે પ્રથમનાં વૈર સંભાળી સર્પો અને ગરુડજીને યુદ્ધ થયું ગરુડે ક્રોધમાં આવી ધણા સર્પોની નાશ કર્યો. તેમજ કેટલાક બચેલા તેજહીન અને બલ વિનાના થયેલા નાગો વિનતા માતાને શરણે ગયા. (૪, ૫) અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, હે માતા ? ગરુડ અમને બહુ ત્રાસ આપે છે, જેથી અમે બહુ દુઃખી થયા છીએ. માટે તેમાંથી અમે મુક્ત થઇએ એવો ઉપાય બતાવો (૬) એવું પુત્રોનું વચન સાંભળી ગરુડ અને સર્પોની માતા-વિનતા ગરુડને કહે છે-કે, હે પુત્ર ! ભયભીત સર્પોના ત્હારે નાશ કરવો નહીં (૭) સર્પો ત્હારે ભક્ષણ હોવાથી તને દરરોજ એક નાગ-બલી-બેટ તરીકે અર્પણ કરશે એવી મારી તને આગ છે. તેનું તું પાલનકર (૮) તે દિવસથી માતાની આગ પાલન કરવા બંધાયેલા ગરુડજી જ્ઞાન્ત થઇ માતાની તથા વાર પ્રદક્ષણ કરી પોતાના સ્થાનમાં ગયા (૯) ત્હારે નામ બેટકા પશુ તે

વમર્પયતાં તેષાં बहवो दिवसं गताः ।

તાવાંભગતઃ કાલો યુજંગાનાંમુસ્વાવહઃ ॥ ૧૦ ॥

एकदानाग्नस्य पिंगलस्यमहौजसः ।

બલયે સમયો પ્રાપ્તસ્તદાચિન્તાતુરોઽભવત્ ॥ ૧૧ ॥

किं करोमि कगच्छामि मृत्योः समीपमागतः ।

સામદાનાદિકૈર્ભેદૈઃ કરિષ્યે પ્રાણરક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

एवं विचार्य सर्पेण कृतं कर्म ह्यनुत्तमम् ।

ગરુહં સાન્ત્વયામાસ સ્વકર્યાં નમ્રવાચયા ॥ ૨૩ ॥

एवं कृते समाधानं न न्यवर्तत पक्षिराट् ।

સ્વદેહમર્પયામાસ પિંગલસ્તસ્ય તૃપ્તયે ॥ ૧૪ ॥

चञ्चुना तं समुद्धृत्य रयसोदडयन्नभः ।

તાવત્સમાગતં ક્ષેત્રં મદીયં મુક્તિ ભાવનમ્ ॥ ૧૫ ॥

उवाच पिंगलस्तत्र शृणुध्वं वचनं मम ।

અસ્તિ સર્વોત્તમં શાસ્ત્રં મદીયં લોકપૂજિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

દિવસથી ગરૂડને પ્રતિદિને એક એક સર્પ બલી-ભેટ તરીકે અર્પણ કરવા લાગ્યા. પક્ષીરાજ ગરૂડ સર્પનું બલી રોજ મળવાથી પ્રસન્ન થયા તેમજ સર્વને નિર્ભય કર્યા. (૧૦. ૧૧) એમ કરતાં ધણો સમય વ્યતીત થયો છતાં ગરૂડ અને નાગ લોકોની વચ્ચે સલાહ શાન્તિ સારી રહી. (૧૨) એમ કરતાં કાંઈ એક દિવસે નાગરાજના પુત્ર મહા તેજસ્વી પિંગલ નાગને બલી તરીકે જવા સમય આવ્યો, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યો (૧૩) અરે ! હું ક્યાં જઈ ? અને મારી રક્ષા માટે શો ઉપાય કરું ? હવે મૃત્યુ સમીપમાં આવ્યું છતાં તેમાંથી બચવા માટે સામ, દામ, દંડ, ભેદ છત્યાદિ ઉપાયોથી પણ કેવી રીતે દૂર કરું ? (૧૪) એ પ્રમાણે પિંગલ નાગે વિચાર કરી ગરૂડની પાસે જઈ મધુર વાણીથી પ્રાર્થના કરવા માંડી. છતાં ગરૂડે સાંભળી નહીં (૧૫) ત્યારે પિંગલ નાગે ગરૂડના આગળ કહ્યું કે, હે બ્રાતઃ ? તમારા આગળ બલીરૂપ પડેલો મારો નાશ કરી બક્ષણ કરવા વિલંબ કરશો નહીં. (૧૬) તે સાંભળી ગરૂડે તેને પકડી લઈ જવા માંડ્યો. ત્યારે વચ્ચે બ્રહ્મક્ષેત્ર

પિંગલમ વિખ્યાતં વર્તતે પૃથિવીતલે ।

પાઠકો નહિ તસ્યાસ્તિ સમર્થોઽન્યો મયાવિના ॥૧૭॥

તસ્માન્ન સ્વહિતાર્થાય પઠસ્વ સ્વલુમન્મુખાત્ ।

છન્દોમયમિદં શાસ્ત્રં વેદ શાસ્ત્ર વિભૂષણમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઇત્યુક્ત્વા સમ્ભુજંગાના મધિરાજઃ સુબુદ્ધિમાન્ ।

પિંગલઃ પાઠયામાસ છન્દઃ શાસ્ત્ર મનુત્તમમ્ ॥ ૧૯ ॥

માત્રાણાં ગુરુ હ્રસ્વાણાં દર્શકં મગણાદિનામ્ ।

ઇન્દ્રવજ્રાદિવૃત્તાના માર્યાદિ છન્દસાન્તથા ॥ ૨૦ ॥

વિષમાર્થ સમાનાનાં પ્રસ્તાર ચિત્રસંયતામ્ ।

શ્રુતિષુ દૃષ્ટ માનાના ગાયત્ર્યાદિ સુછંદસામ્ ॥ ૨૧ ॥

પુનરાહ મ્ભુજંગેન્દ્રોઽસ્ત્યેકવૃત્તમનુત્તમમ્ ।

દશ ઇચ્છામિ તત્તુભ્યં સર્વલોક મનોહરમ્ ॥ ૨૨ ॥

મ્ભુજંગસ્ય પ્રયાતેતિ નામ્ના પ્રખ્યાતિ માગતમ્ ।

મુશ્ચમાં પૃથિવીં તસ્મા ઘદિ દૃષ્ટું ત્વમિચ્છસિ ॥ ૨૩ ॥

આવ્યું. (૧૭) પિંગલ નાગ કહે છે-કે, હે ગૃહસ્થ ! તમે મારી રક્ષા કરો, તો મારી પાસે અનુપમ શાસ્ત્ર છે તે હું તમને શિખવીશ. (૧૮) હે ગૃહસ્થ ? મેં રચેલું પિંગલ નામનું શાસ્ત્ર પ્રખ્યાત છે. તે મારા વિના બીજો કોઈ સંપૂર્ણ લખાવી શકે તેમ નથી. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું અભ્યાસ કરાવું. (૧૯) આ છન્દોમય શાસ્ત્રના અભ્યાસથી તમને છન્દઃ શાસ્ત્રનું સાચું જ્ઞાન થશે. (૨૦) એ પ્રમાણે કહેવાથી છન્દઃ શાસ્ત્ર લખાવા માટે ગૃહસ્થની ઇચ્છા જણાઈ તેથી હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુતની સમગ્રમાત્રાઓ અને દરેક જાતનાં ઇન્દ્રવજ્રાદિ વૃત્તો અને આર્યાદિ છન્દો તેમજ મગણ, યગણ, રગણ, સગણ, તગણ, જગણ અને મગણ એમ આઠ પ્રકારના ગણોનો જેમાં સંપૂર્ણ વિવેક કરેલો છે એવા પિંગલ :શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરાવ્યો. (૨૧, ૨૨) મહાબુદ્ધિમાન પિંગલનાગ કહે છે કે—હે પક્ષીન્દ્ર ! મારી પાસે તમને લખાવેલા અનેક વૃત્તો માંહેનું એક અનુપમ વૃત્ત બાંધી છે તે કહું છું. (૨૩) એ વૃત્ત “ ભુજંગ પ્રયાત ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. વળી

તરણેતદ્વનં શ્રુત્વા ગરુમાન્ વિસસર્જતમ્ ।

સ્થિત્વા ભૂમાવહિ શ્રેષ્ઠશ્ચાર ગતિ મુત્તમામ્ ॥ ૨૪ ॥

હિરણ્યાયાસ્તટંગત્વા ઋષિનાશાપિતે હ્રદે ।

યથા ન જ્ઞાયતે પક્ષી જલાન્તં પ્રવિવેશ સઃ ॥ ૨૫ ॥

હૃદસ્થઃ પિંગલોનાગડવાચ ગરુડંપ્રતિ ।

લોભાન્નાશયિતું ધૂર્ત ! મૃષાયત્નો ભવિષ્યસિ ॥૨૬॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पिंगलोपाख्याने
अष्टमोऽध्यायः

તે વૃત્ત ધણું સુંદર હોઈ તેની ગતિ વિચિત્ર છે. તે જે મને પૃથ્વીપર મુક્ત કરે. તો હું તમને પ્રત્યક્ષ આચરણુ કરી બતાવું. (૨૪) પિંગલનું વચન સાંભળી ગરુડે તેને મુક્ત કર્યો, કે તૂતું પિંગલ નાગે “ મુજંગ પ્રયાત ” (મુજંગ-સર્પ (તેનું) પ્રયાત (ગમન) જેની સર્પની ગતિ જેવી ગતિ છે તેવું) વૃત્ત (વર્તન) કરી બતાવ્યું. અર્થાત્ પિંગલ નાગ જલદીથી સટકી ગયો. વળી તે કદુના પુત્ર નાગરાજ્યએ હિરણ્યગંગાની તીરે જઈ ગરુડજી ન આવી શકે તેવે સ્થળે-સૌભરિઋષિએ શાપ દીધેલા ધરાની અંદર-છુપી રીતે પ્રવેશ કર્યો (૨૫) નાગ કહે છે કે, હું ગરુડ ! હવે તું મને પકડી શકે તેમ નથી. એમ કહી તેનો તિરસ્કાર કર્યો. (૨૬)

॥ ઈતી શ્રી ભાવાર્થદોષાતિની ગુજ્જર ટીકાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે
પિંગલોપાખ્યાને અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥

(અથ નવમો અધ્યાયઃ)

મૃગુવાચ-પ્રવિષ્ઠો યદ્દહદેનાગઃ કથં ન પ્રાવિશત્ સ્વગઃ ।

તિરસ્કારયુતં વાક્યં સોઢવાન્ બલવત્તરઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મોવાચ-બ્રહ્મક્ષેત્રેમયાપુત્ર યજ્ઞોઽકારિ મહત્તરઃ ।

મહર્ષિઃ કોઽતપત્તત્ર હિરણ્યાયાઃશુચૌ હ્રદે ॥ ૨ ॥

અગત્યગરુડસ્તત્ર નર્હિસ્યાજ્જલજાનિતિ ।

શશ્નાપ સંયમદ્રવ્યસ્ત્યક્ત્વાતસ્તં ગતોગવિ ॥ ૩ ॥

નાગસ્તદિનમારભ્ય હિરણ્યાયાજલેઽવસત્ ।

સૈન્નિનાય ચિરંકાલં પિંગલો બુદ્ધિમાન્ મૃગો ! ॥ ૪ ॥

તઃપિંગલોદિનિઃસૃત્ય તતોઽસૌ દ્વિજરૂપ ધૃક્ ।

જગામશ્રેષ્ઠ વિપ્રસ્યગેહે પઠન કાંક્ષયા ॥ ૫ ॥

વિદ્વાંસં સદ્ગુરું શાન્તં વેદશાસ્ત્ર વિશારદઃ ।

પપાતપાદયોઃસઘો બહ્વિઞ્જલિરુવાચહ ॥ ૬ ॥

(અધ્યાય ૯ મો.)

ભૃગુ ઋષી કહે છે-કે, હે બ્રહ્મન ! પિંગલ નાગ જે ધરામાં પેઠા તે ધરામાં ગરૂડજી શા માટે ન જઈ શક્યા ? તેમજ તિરસ્કારનું વચન સાંભળ્યું, છતાં કેમ મારી ન શક્યા ? (૧) બ્રહ્માજી કહે છે કે હે ભૃગુ ! પૂર્વે જ્યારે મેં બ્રહ્મક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યારે કોઈ એક મહાન ઋષિ હિરણ્યાખ્યા ગંગાના ધરામાં તપ કરતા હતા. (૨) વળી ગરૂડ ત્યાં આવ્યા મત્સ્ય ઇત્યાદી જળચર પ્રાણીનો નાશ ન કરે માટે તેને આપ દીધો હતો. તેથી ગરૂડજી પિંગલને છોડી વૈકુંઠમાં ગયા. (૩) તે દિવસથી નાગરાજપિંગલ હિરણ્યગંગાનાજલનીઅંદર સુખેથી વસવા લાગ્યો. એમ થયો કાલ વ્યતીત થયા પાદ વિશેષ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માટે બ્રહ્મ-જનું રૂપ ધારણ કરી કોઈ વિદ્વાન મહર્ષિ ગુરૂને ત્યાં ગયો. (૪, ૫) વળી ગુરૂ ચરણમાં પ્રણામ કરી હાથ જોડી સ્તુતિ કરી ત્યારે મહર્ષિ પ્રસન્ન થયા; મહર્ષિએ કહેવા માંડ્યું કે, હે બ્રહ્મન ! તમે ક્યાંથી આવ્યા તેમજ

પ્રસન્નાત્મા દ્વિજેન્દ્રો વૈ પિંગલં સમભાષત ।

મોઘ્રહ્મન્ ! ક્રુતઆયાતો વદાગમન કારણમ્ ॥ ૭ ॥

પિંગલોવાચ—વિખ્યાતીં મહતીં શ્રુત્વા સમ્પ્રાપ્તશ્રવણાન્તિકે ।

વિદ્યાકામોઽસ્મિતે શિષ્યો વિદ્ધિમાં બુંદ્ધિસત્તમ ! ॥ ૮ ॥

સ્વાગતંમોદ્વિજશ્રેષ્ઠ ! વિદ્યાપઠન કાંક્ષયા ।

ઉષિત્વામામેકંગેહે સુખેનાઽધ્યયનં કુરુ ॥ ૯ ॥

સત્કૃતોગુરુણાસર્પ ઉવાસકતિચિત્સમાઃ ।

સેવયાપ્રાપ્ત વિદ્યોઽભૂત કૃતકૃત્યોમુનીશ્વરઃ ॥ ૧૦ ॥

વિદ્યાયાભૂષિતઃ સર્પો ગુરુમારાધ્ય ભક્તિતઃ ।

સ્વકુદુમ્બં પુરસ્કૃત્ય જગામ દિશિમુત્તરામ્ ॥ ૧૧ ॥

તદ્દેશે સમહાભાગઃ સ્વવાસમકરોત્તદા ।

ગૃહે તિષ્ઠન્ વેદમન્ત્રૈ રમ્નિહોત્રં જુહાવહ ॥ ૧૨ ॥

વેદવિદ્વેદ ધર્મેણ ગૃહસ્થાશ્રમમાચરત્ ।

નિર્ગતે કતિચિત્કાલેઽવગતંતદ્ગરુત્મતા ॥ ૧૩ ॥

આગમનનું કારણ શું છે ? (૬, ૭) એવું ગુરૂનું વચન સાંભળી પિંગલ નાગ કહે છે—કે, હે ગુરો ! તમારી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા આવેલો છું, તમારો શિષ્ય છું. તમારી પાસે વિદ્યાપ્રાપ્તિની ઇચ્છા સિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા નથી. (૮) મહર્ષિ કહે છે—કે, હે બ્રહ્મન તમારું આગમન એજ કાર્ય માટે છે. મારી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવાની કોઈ પ્રકારે હરકત નથી. સુખેથી મારે ત્યાં વાસ કરી વિદ્યાભ્યાસ કરો. (૯) એ પ્રમાણે પિંગલ નાગે ગુરૂનું પ્રેમયુક્ત વચન સાંભળી ગુરૂને ત્યાંજ વાસ કરી ગુરૂ-સેવા બળવતાં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. (૧૦) ત્યાં પછી બ્રહ્મણુનું રૂપ ધારણ કરનાર પિંગલ નાગે ગુરૂને ત્યાં વસી બ્રહ્મવાર્તામાં કેટલાક દિવસો ગાળ્યા (૧૧) વળી ગુરૂનું ભક્તિપૂર્વક સમાધાન કરી પોતાની સ્ત્રી અને સંતતિ સાથે લઈ ઉત્તર દિશામાં ગયો. (૧૨) ત્યાં એક પવિત્ર દેશના રમ્ય નગરમાં વાસ કરી અગ્નિહોત્ર ધારણ કરી વિધિપૂર્વક શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની ઉપાસના કરવા લાગ્યો. (૧૩) એમ કરતાં ઉપાસનાના બળે ભગવાન નિત્ય

માસે નખસિસમ્પ્રાપ્તે નાગપંચન પાસ્યત ।

સ્ત્રિયઃ સંમીલ્ય ગ્રામસ્ય પિંગલસ્ય ગૃહગતાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુંદરાસ્યાઃ સુશીલાવૈ સર્વાભરણભૂષિતાઃ ।

ઋતુસ્તાવચનં સર્વા નાગપત્નીં પતિવ્રતામ્ ॥ ૧૫ ॥

વર્તેતેઽદ્યત્રતંશ્રેષ્ઠં વયંકર્તુ સમુદ્યતાઃ ।

ભવત્યાઽપિ પ્રકર્તવ્યં ગચ્છેમ સરિતસ્તટમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઇતિતાસાંવચઃ શ્રુત્વા પિંગલં પ્રતિભામિની ।

સચ્ચીનામગદદ્વાર્ણીં તત્રગન્તું મનોદધે ॥ ૧૭ ॥

સત્વરાંત્તાં સવિજ્ઞાય પિંગલઃ પ્રત્યભાષત ।

ભવત્યા નહિગન્તવ્યં સ્વગેહાત્ કાપિ સુન્દરિ ! ॥ ૧૮ ॥

પતિર્દેવોહિ નારીણાં સર્વથા શ્રેયકારકઃ ।

સેવાયા કુરુતે ભક્ત્યા શુક્તિમુક્તી શુનક્તિસા ॥ ૧૯ ॥

ઇતિપિંગલનાગેન સાન્તિવ્રતાસ્વસ્ય સુન્દરી ।

પુનઃસકથયામાસ કારયિષ્યેહિ દર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

દર્શનઆપતા હતા. પિંગલ નાગ સુખેથી વસતો હતો. કેટલોક સમય વ્યતીત થયા પછી ગરૂડએ પિંગલ નાગની અંધર જાણી. (૧૪) પ્રસંગવશાત્ આવશ્ય માસ આવ્યા પછી નાગપંચમીનું વ્રત કરવા માટે લોકોની પરસ્પર વાર્તા ચાલવા માંડી. (૧૫) નાગપંચમીને દીને ગામની સ્ત્રીઓ મળી પિંગલ નાગને ત્યાં આવી અને તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા લાગી. (૧૬) હે, સુંદરિ ! આજે નાગપંચમીનું વ્રત હોવાથી અમારા સાથે વગર વિલંબે સ્નાન કરવા ચાલો. (૧૭) એવું નગરની સ્ત્રીઓનું વચન સાંભળી, નાગ-પત્ની પોતાના સ્વામી પ્રત્યે સખીઓના વ્રતની હકીકત કહી સાથે જવા તૈયાર થઈ- (૧૮) ત્યારે સ્ત્રી પ્રત્યે પિંગલ નાગ કહે છે કે, હે સુંદરિ ! અન્ય કોઈ ઠેકાણે જવાની જરૂર નથી. (૧૯) કારણ કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિદેવનું તેમજ પવિત્ર શ્રાવણોનું દર્શન લે છે તે સ્ત્રી સમસ્ત તીર્થ વ્રત અને યજ્ઞનું ફળ ભોગવે છે. (૨૦) વળી હે શ્રીમતી ! હું ખરેખર

સ્વામિનો વચ્ચનં શ્રુત્વા પ્રસન્નવ નાઽભવત્ ।

સસ્ત્રીનામ્પદ્મલે ગત્વા તત્રવાચ મમાષત ॥ ૨૧ ॥

અગ્નિહોત્રસ્ય કાર્યાણિ વર્તન્તે મમ મન્દિરે ।

પત્યુરાજ્ઞામૃષાન્તે પ્રભવામિ કદાપિન ॥ ૨૨

સખ્યસ્તસ્યાવચઃ શ્રુત્વા ગતાસ્તીર્થા શ્રમેહિતાઃ ।

નાઽગતાતસ્ય નાગસ્ય માર્યાસાવૈ પતિવ્રતા ॥ ૨૩ ॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र महात्म्ये पिंगलोपाख्याने
नवमोऽध्यायः

કહું છું કે, સ્ત્રીઓએ વ્રતનો મર્મ સમજ્યા વિના દેખાદેખી વ્રત કરવું એ અયોગ્ય ગણાય છે. આ દુનીઆમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને પતિસેવા સમાન એકે ઉત્તમ સાર ગણાતો નથી. (૨૧) હે સુભગે ! હું તમને નાગરાજનાં દર્શન અહીંજ કરાવીશ. તેની તમે પ્રત્યક્ષ પૂજા કરો. તે તમને પ્રસન્ન થઈ વ્રત કર્યાનું ઉત્તમ ફલ આપશે. એમ કહી પિંગલે સ્ત્રીને શાંત કરી. (૨૨) નાગપત્નીએ પતિના વચનપર વિશ્વાસ રાખી પ્રસન્ન થઈ સખી મંડળમાં જઈ વાર્તાલાપ કરતાં જણાવવા લાગી કે, હે ખહેનો મ્હારે ત્યાં અગ્નિહોત્ર છે. મારા પતિ તેનું સતત સેવન કરે છે. તેમની જોડે ઉત્તમ કાર્યમાં મ્હારે ભાગ લેવો પડે છે. તેમજ મારા સ્વામીની આજ્ઞા વિના હું વ્રત ઇત્યાદિ કંઈ કરી શકતી નથી માટે મારાથી આવી શકાશે નહિ એમ કહી નાગપત્ની ઘેર આવ્યા બાદ પિંગલની સ્ત્રીનાં વચનોનો વિચાર કરતી નગરની સર્વે સ્ત્રીઓ તીર્થ ક્ષેત્રમાં ગઈ. (૨૩)

॥ ૪૮૧ ॥ શ્રી ભાવાર્થદોષતિની ગુર્જર ટીકાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્રમહાત્મ્યે
પિંગલોપાખ્યાને નવમોઽધ્યાયઃ ॥

(અથ દશમ અધ્યાયઃ)

અગ્નિહોત્રસ્ય કર્માણિ સમાપ્ય દ્વિજસત્તમઃ ।
 પિંગલો વૈસ્વ કાં માર્યા પુનર્વા ચ મુવાચહ ॥૧॥
 નાગસ્ય દર્શનં દેવિ કુરુષ્વ સુમગેઽધુના ।
 ઇત્યુત્ત્વા તેન વિપ્રેણ નાગરૂપં વ્યલેખિ હિ ॥૨॥
 કર્ત્રિમં નાગરૂપં ન દ્રષ્ટુમિચ્છામિ હેઽનથ ? ।
 પ્રત્યક્ષં દર્શનં સમ્યક્ ભવેદ્યથા તથા કુરુ ! ॥૩॥
 ઇતિ તસ્યા વચઃ શ્રુત્વા પિંગલઃ પ્રાહ મામિનીમ્ ।
 ત્વયાસુભ્રૂર્ન વક્તવ્યં કૈષામગ્રે કદાચન ॥ ૪ ॥
 પિંગલો સ્પીતિ નાગોઽહં ગરુડસ્યા હિતેરતઃ ।
 ઇત્યા માણ્ય સ્વકં રૂપં નાગરૂપે ન્યવેશયત્ ॥૫॥
 સ્વં રૂપં દર્શયા માસ સર્વયોગ વિદાંબરઃ ।
 નિર્ભયેનાઽર્ચનં દેવિ કુરુષ્વ પ્રાણવલ્લભે ॥૬॥

(દશમો અધ્યાય.)

બ્રહ્માજી કહે છે કે, હે ભૂગો ! પિંગલ નાગ નામે બ્રાહ્મણે અગ્નિહોત્રાદિ
 વિધિ સમાપ્ત કરી પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું (૧) કે, હે ભાગ્યવાન
 દેવિ ! હું તને નાગનાં દર્શન કરાવું તે તું જો. એમ કહી નાગનું એક
 અદ્ભુત ચિત્ર કાઢી બતાવ્યું. (૨) સ્ત્રી કહે છે, કે મહારાજ ! આવાં
 ચિત્રો તો મેં ઘણાં દેખ્યાં છે ત્યારે તો નાગ રાજાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં
 છે. (૩) ત્યારે પિંગલ નાગ બોલ્યો કે, હે સ્ત્રી ! તને પ્રત્યક્ષ નાગનાં દર્શન
 કરાવું. પણ તે વાત તારે કદી કોઇને કહેવી નહીં (૪) હે સુંદર બ્રહ્મ-
 વાણી સ્ત્રી ! ત્યારે પ્રત્યક્ષ નાગનાં દર્શન કરવાં હોય તો હું ગરુડનો શત્રુ,
 મહાનાગોનો રાજા; નાગનો અવતાર, પિંગલ નામે પ્રસિદ્ધ નાગ, બ્રાહ્મણ
 રૂપે રૂંધું. એમ કહી તત્કાળ યોગ પ્રભાવથી પોતાનું રૂપ નાગરૂપમાં
 બેઠી અદ્ભુત નાગનું દર્શન કરાવી કહે છે કે હે સ્ત્રી ! તું મારા ભયંકર
 રૂપથી ભય ન પામતાં પૂજા કર. તને કોઇ જાતની હરકત નથી. (૫, ૬)

ઇતિ સંશ્રુત્ય તદ્વાક્યં મહાહર્ષવતી સતી ।
 ગંધ પુષ્પેસ્તથા ધૂપ દીપવસ્ત્રાદિભિઃ ક્રમાત્ ॥૭॥
 અર્ધ્યાદિકં સમાનીય પૂજાંચક્રે યથાવિધિ ।
 ભોભોઃસ્વામિન્ કૃતાર્થાઽહં જાતા હ્યદ્યદિને પ્રિય ॥૮॥
 ર્દૈશં ભવતોરૂપં નશક્રોમિ સમીક્ષિતુમ્ ।
 ઇતિકાન્તા વચઃ શ્રુત્વા પિંગલઃ કદ્રુનન્દનઃ ॥૯॥
 દધારાદ્વિજરૂપં સ પુનઃ પ્રાહસતીં પ્રતિ ।
 વાર્તા નૈવં પ્રકર્તવ્યા ત્વયાસુદતિ કર્હિચિત્ ॥૧૦॥
 મીતોહં પિંગલો નાગો ગરુડાત્ પન્નગાશનાત્ ।
 ધૃત્વારૂપં દ્વિજેન્દ્રસ્ય વસામિ વસુધાતલે ॥ ૧૧ ॥
 કરિષ્યાસિયદાવાર્તા મમમૃત્યુર્ભવિષ્યતિ ।
 ગદિત્વેતિ તયાસાકં ચચાર ધર્મ મુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥

એ પ્રમાણે સ્વામીનાં વચન સાંભળી નિર્ભય થઇ હર્ષમાં આવેલી નાગ-
 પત્ની પૂજા સામગ્રી તૈયાર કરી વેદમંત્રોથી પૂજા કરવા લાગી. (૭) ધ્યાન
 આવાહન, આસન, અર્ધ્ય, આચમનીય અને ગંધ તથા પુષ્પ, ધૂપ, દીપ,
 વસ્ત્રાદિ અર્પણ કરી પૂજા સમાપ્ત કરી સ્તુતિ કરવા લાગી કે, હે સ્વા-
 મિન! આજે તમારાં દર્શનથી કૃતાર્થ થઈ છું. (૮) વળી હે નાથ આવું
 તમારું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોવાને હું શક્તિમાન નથી. ત્યારે કદ્રુના પુત્ર
 પિંગલ નાગે સ્ત્રીની વાર્તા સાંભળી. (૯) પ્રથમના જેવું બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ
 ધારણ કર્યું તે જોઇ સ્ત્રી બહુજ પ્રસન્ન થઇ. પિંગલે જણાવ્યું કે, હે સ્ત્રી!
 આ હકીકત તારે કોઇ આગળ કહેવી નહીં. (૧૦) કારણ કે ગરુડના
 ભયથી તેમજ મારા યોગમળથી બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી આ દુનિઆમાં
 વસું છું. અને જ્યારે જ્યારે શત્રુ તરફથી વિપત્તિ આવે છે ત્યારે ત્યારે
 યોગપ્રભાવથી અન્ય રૂપ ધારણ કરું છું. (૧૧) જો તું આ વાત કોઇ
 આગળ કહીશ તો શત્રુ જરૂર જાણશે અને તેથી મ્હારું મૃત્યુ થશે. એવી
 રીતે સ્ત્રીને સારી રીતે સમજાવી વિનોદ વાર્તાથી ગૃહસ્થ ધર્મ ચલાવવા
 લાગ્યો. (૧૨) હે પુત્ર ભૂગો! એમ કરતાં કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ

‘કાસ્મિન્ દિવસે પુત્ર પ્રોવાચ સા સર્વી પ્રતિ ।

મોસાલિ ણુમદ્વાક્યં કથં નિન્દાં કરોષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સ્વામિમે પિંગલોનાગઃ કથમન્યસ્ય પૂજનમ્ ।

મહદ્ભાગ્યાદસૌ પ્રાપ્તો બલવાન્ ધાર્મિકઃ સુધિઃ ॥ ૧૪ ॥

સાઽપિ શન્યાઃ સર્વીઃ પ્રાપ્ય તામ્યસ્તત્ પ્રશશંસહ ॥૧૫॥

इतिपरंपरावार्ता पुत्र जाता गृहे गृहे ।

गरुडश्चापि तज्ज्ञात्वा गत्वोवाच भुजंगमम् ॥ १६ ॥

भोभोपिंगलदुष्टात्मन् कथंजीवितुमिच्छसि ।

कुरुयुद्धमयासार्धं मागतस्तवसन्निधौ ॥ १७ ॥

पिंगलोऽपिचतं ज्ञात्वा गरुडं प्राणनाशनम् ।

उत्थाय द्विज रूपेण चकार युद्धं मुत्तमम् ॥૧૮॥

પિંગલ નાગની પત્ની સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે નગરની અન્ય સ્ત્રીઓ આગળ કહેવા લાગી, કે, હે સ્ત્રીઓ ! તમે મારી નિંદા કરતી હશે પણ હું તમને આશ્ચર્યકારક વાત કહું તે સાંભળો. (૧૩) તમે નાગપંચમીનું વ્રત કરી નાગનાં ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરી. વળી તેવી પૂજામાં મને જોડાવા પ્રયત્ન કરતી હતી પણ તે વ્યર્થ છે કારણ કે મારા ઘરમાં મારા સ્વામીનાથ નાગનો અવતાર છે. પ્રત્યક્ષ નાગ છે તો તેમને છોડી બીજાં જડ ચિત્રોની પૂજા કરવી એ વ્યર્થ છે. મારા સ્વામી શર, ધાર્મિક, બુદ્ધિવાન ને ગુણવાન છે. તે મારા ભાગ્યને લીધેજ મને પ્રાપ્ત થયા છે. (૧૪) એવાં નાગ-પત્નીનાં વચન સાંભળી નગરની સ્ત્રીઓ પોતાના સ્થાને જઈ બીજે દિને અન્ય સખીઓના આગળ પિંગલની હકીકત વિસ્તારપૂર્વક કહેવા માંડી એમ કરતાં પિંગલ નાગની વાત જાહેર થઈ અને ઘેર ઘેર વાત ચાલતાં ગરુડને પ્રથમ જાણેલી વાત નકી થઈ (૧૫, ૧૬) ગરુડજી પિંગલને ત્યાં આવી ધિકારી કહ્યું કે, હે દુષ્ટાત્મન ! મારા જેવા શત્રુને માથે રાખી હજી તું કેમ જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે ? તું યોગપ્રભાવથી અને વિદ્યા-બળથી બલવાન છે તો મારા સાથે યુદ્ધ કર તારો સર્વ પ્રકારે મર્વ ઉતારીશ. (૧૭) પિંગલ નાગે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. (૧૮) આમ પિંગલ નાગ

તાદર્શ્ય પિંગલમોર્ચુદ્ધં તુ મુસંચ મયાવહઃ ॥

વિલોક્ય વિબુધાઃ સર્વે વમ્ભુત મયકાતરાઃ ॥૧૯॥

एवं युद्धे प्रवृत्तेवै कियत् कालोगते यदा ।

तदातादर्थ्य प्रघातेन पपातफण मुत्तमम् ॥૨૦॥

यत्रापतत् फणं तत्र प्रकटोऽभूत्सदाशिवः ॥

फणीन्द्र इति नाम्नावै जातो मुक्ति प्रदायकः ॥૨૧॥

एवं भयानके युद्धेऽन्यदाश्चर्य मुपस्थितम् ॥

પતિતં પક્ષિ રાજસ્ય પક્ષપિચ્છ દ્વિજોત્તમ ? ॥૨૨॥

પક્ષિ રાજેઽતિ નામ્નેઽદં તીર્થ દેવૈઃ કૃતં શુભમ્ ।

इत्थं भूम्यां सुसंस्थाप्य शिवस्याऽवाहनं कृतम् ॥૨૩॥

एवं तीर्थानि पुण्यानि तत्र संति बहुनिवै ।

ભૂતલં હસ્ત માત્રં ચ નહિ તીર્થ વિના ક્વચિત્ ॥૨૪॥

તત્ર દેવાશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ બહવોમુનયસ્તથા ॥

વસન્તિ પાવને ક્ષેત્રે મોક્ષાય પ્રશમાય ચ ॥૨૫॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पिंगलोपाख्याने दशमोऽध्यायः

અને ગરૂડનું (તુમુલ) એકસરખું ભયંકર યુદ્ધ થવા માંડ્યું તે જોઇ સ્વર્ગના દેવતાઓ ચકિત થયા. (૧૯) યુદ્ધ ચાલતાં ક્ષણે ક્ષણે રૂપ બદલનારા પિંગલ નાગને ગરૂડની પાંખના ભયંકર આઘાતથી તેનું ઉત્તમ શ્લેષી નષ્ટ થયું, (૨૦) હે ભૂગો ! નાગોના રાજા પિંગળનું ક્ષણ પડવાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થઇ ક્ષણ પાસે પ્રગટ થયા તે સમયથી તેમનું નામ “શ્લેષીન્દ્રનાથ” એમ કહેવાયું, તે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં સદાને માટે કાયમ થયું. (૨૧) વળી ભયંકર યુદ્ધ થતાં ગરૂડની પાંખનું પીછું નષ્ટ થયું (૨૨) તેને ક્ષીણે દેવતાઓએ પક્ષીરાજ નામનું એક તીર્થ બનાવ્યું. વળી તે પૃથ્વીપર સ્થાપન કરી મહાદેવને વિરાજવાનું આસન બનાવી ધ્યાન કર્યું તેટલામાં તે પીછા પાસે પ્રગટ થયેલા સ્વયંભૂ મહાદેવને જોઇ તેમનું નામ પક્ષીન્દ્રનાથ પાડ્યું તે પણ બ્રહ્મક્ષેત્રમાં સદાને માટે તીર્થરૂપે કાયમ થયું. (૨૩) એ પ્રમાણે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં બીજાં બધાં એક તીર્થો છે. હે પુત્ર ! સમસ્ત બ્રહ્મક્ષેત્રની ભૂમિમાં હસ્ત માત્ર જેટલાં પણ તીર્થ વિનાની જગા નથી. ત્યાં અનેક દેવ, સિદ્ધ અને ઋષિ મુનિઓ શાન્તિ અને મોક્ષ માટે વસે છે. (૨૪, ૨૫)

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्रमाहात्म्ये पिंगलोपाख्याने

श्री गुणर दीक्षन्विते दशम अध्यायः

एकादशोऽध्यायः

મૃગુરુવાચ—છિન્નપક્ષો પક્ષિરાજઃ નાગેનસહ કિંકૃતમ્ ।

તત્સર્વં શ્રોતુમિચ્છામિ કથયત્વં ॥ ૧ ॥

ત્રણોવાચ—શ્રુણુપુત્રપ્રવક્ષ્યામિ નાગસ્ય ગરુડસ્યચ ।

અતીવદારુણંયુદ્ધં તુમુલં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

પક્ષીન્દ્રેણસમં સર્પસુ યુદ્ધં કૃતવાન્ ચિરમ્ ।

અન્યત્ ફળપ્રહારેણ પશ્ચાત્ ક્ષીણબલોઽભવત્ ॥ ૩ ॥

તીક્ષ્ણાસ્તાર્ક્યમાતારાવૈ નસોઢા રજગાંમના ।

જાતવ્યથઃ ક્ષણેનાસા વપતત્ પૃથિવી તલે ॥ ૪ ॥

વીક્ષ્યતં ધરણીપ્રાપ્તં રોષવાન્ વિનતાસુતઃ ॥

તીક્ષ્ણચઠ્ઠુપ્રહારેણ તદ્દેહમકરોત્ ક્ષતમ્ ॥ ૫ ॥

ક્ષતૈઃ ક્ષતૈઃ સમાયુક્તો બલહીનો મુજંગરાટ્ ।

ક્ષનૈઃ ક્ષનૈઃ સમાગચ્છત્ ત્રિવેણી સંગમે સુત ! ॥ ૬ ॥

(અધ્યાય ૧૧ મો.)

ભૃગુ ઋષિ કહે છે, કે હે અહ્મન ! પૂર્વે ગરુડ અને પિંગલે કેવું યુદ્ધ કર્યું હતું, તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે માટે તે વાત વિસ્તારપૂર્વક કહો. આપના મુખની વાણી સાંભળી ધણે આનંદ થાય છે અને તીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) અહ્માજ કહે છે હે ભૃગુપુત્ર ! નાગ અને ગરુડનું ભયંકર યુદ્ધ નિર્દય માણસને રોમાંચીત કરે તેવું છે (૨) જ્યારે પિંગલ નાગ પોતાના બળવડે કૃણ્વિઓના પ્રહારથી ગરુડ સાથે લાંબો સમય યુદ્ધ કર્યું ત્યારે નાગરાજ બળહીન થયો. ગરુડની પાંખોના પ્રચંડ પ્રહારો નાગથી સહન થઈ શક્યા નહીં તેથી દુઃખ પામતો પૃથ્વીપર પડ્યો. (૩, ૪) હે મહાબુદ્ધિમન ભૃગો ! ગરુડજીએ સર્પને જોયા બરાબર પકડ્યો. (૫) ત્યારે તે પોતાનું અગાધ બળ અજભાવી એકદમ ગરુડના પાશમાંથી છુટી હિરણ્યાખ્ય ગંગાના પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમમાં પડ્યો. (૬) ત્યાં સ્નાન કરી વિદ્યાબળથી પોતાનું મૃત્યુ નજીક છે, એમ

જલે તત્રાઽહિના સ્નાત્વા લઘ્વંબલમનુત્તમઃ ।
 યોગસિંહો મનાગો યુયુધે વૈ ગરુત્મતા ॥ ૭ ॥
 તતઃ કોપાવરુન્ધાનઃ સ્વગાનામધિપેશ્વરઃ ॥
 પ્રસર્પસ વિનિઃસૃત્ય તીક્ષ્ણચઠન્વાજઘ નતં ॥ ૮ ॥
 તત્સણે સશ્ચિદાનન્દં પ્રકૃતેઃ પુરુષાત્ પરં ।
 અદ્વયં નિર્મલં શાન્તં ધ્યાત્વા સ તન્મયોઽભવત્ ॥ ૯ ॥
 સર્પકારણદેહં વૈ શુક્ત્વા વિષ્ણુસમોઽભવત્ ।
 એષપુત્ર મહોત્કર્ષો જાતઃ ક્ષેત્રસ્ય કારણાત્ ॥ ૧૦ ॥
 તં દૃષ્ટ્વા વિનતા પુત્રો વિષ્ણુ રુપેણ પિંગલમ્ ।
 પ્રણમ્ય પાદયો ભક્ત્યા નમ્રઃ પ્રાહ કૃતાઞ્જલિઃ ॥૧૧॥
 સન્તુ મહૈસિ મો સ્વામિન્ સાગસંદીન વત્સલ ! ।
 અહો મયા કૃતં યુદ્ધં ભ્રાન્તોહં દેવમાયયા ॥૧૨॥

જાણી ઇશ્વર પ્રાપ્તિરૂપ સાધન માટે દેહાદિકની અહંભાવના છોડી, ઇશ્વરમાં
 મન જોડી તન્મય થયો પરંતુ ગરુડજી યુદ્ધ કરતા અંધ થયા નહીં. તેથી
 પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસંગ પૂરો કરવા માટે પોતાની દિવ્ય કૃષ્ણાવડે પ્રહાર કરી
 ગરુડને પૃથ્વીપર પાડ્યો. (૭) ત્યારે મહાક્રોધમાં આવેલા પક્ષીઓના રાજ
 ગરુડે પોતાની તીક્ષ્ણ ચાંચથી નાગનું શ્લેષી છેદ્યું. (૮) તે કૃષ્ણ જ્યાં નાગને
 વાસ કરવાની જગા હતી ત્યાં પડ્યું, અને તે વખતેજ તેના પ્રાણ ગયા.
 (૯) મરતી વખતે નાગરાજ ભગવત્પરાયણ થયેલો હોવાથી ભગવન્મય
 સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ ધારણ કરી શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ઇત્યાદી આયુ-
 ધોથી શોભાયમાન બની કરોડો સૂર્ય જેવો તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો. તેને
 જોઈ ગરુડ ચક્રિત થયા. વળી આ નાગ-વિષ્ણુરૂપ શાથી બન્યો; એમ
 વિચારમાં પડી મરણ વખતની તેના અંતઃકરણની ભગવન્મય સ્થિતિ
 વિચારી, યુદ્ધ થયાનો મનમાં પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. (૧૦) વળી તીર્થના
 પ્રભાવથી અને યોગસમાધિની સિદ્ધિથી વિષ્ણુસ્વરૂપને પામેલા નાગરાજના
 ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, હે દીનવત્સલ !
 તમારા પ્રત્યે કરેલા અપરાધની હું ક્ષમા માગું છું. (૧૧) અરે ! હું
 પિંગલ બ્રાહ્મણને ત્યાં કેમ ગયો ? અને યુદ્ધ પણ શા માટે કર્યું ? એવું

ईदृशं गरुडं वीक्ष्य न किमप्य ब्रवीद्वचः ।
 भगवद्ध्यानपूतोऽसौ सदस्यः परंगतः ॥ १३ ॥
 ताक्ष्योपरि समारूढ सर्वलोक नमस्कृतम् ।
 विष्णुलोकं परंधाम जगाम परमं पदम् ॥ १४ ॥
 नागोऽसौ पाप रूपः क ? क स्थानं परमं प्रभोः ।
 ब्रह्मतीर्थं प्रभावेण गतोऽसौ केशवाऽलये ॥ १५ ॥
 नागमोक्षोऽस्त्यसौ नाग हृदः स्मृतः ।
 तत्र त्वं याहि हे पुत्र स्वीय पाप प्रशान्तये ॥ १६ ॥
 यथा गंगाजलं पुण्यं यथा गोदावरी जलम् ।
 यथा च गोमती तोयं तथેદં પાવનં જલમ્ ॥ ૧૭ ॥
 यत्र स्नात्वा नरो वत्स ! पुण्यमल्पंकरोति चेत् ।
 मेरुमात्र फलं लब्ध्वा वसति केशवालये ॥ ૧૮ ॥
 તત્ર શ્રાદ્ધં પ્રકુર્વેતિ યે નરાઃ પુણ્યદે હૃદે ।
 તૃપ્ત્યન્તિ પિતરસ્તેષાં મુચ્યન્તે મહતો ભયાત્ ॥ ૧૯ ॥

પશ્ચાતાપ ભરેલું ગરુડનું વચન સાંભળ્યું છતાં ભગવત્પરાયણ થયેલા પિંગલે
 તે વાત મનમાં ન લાવતાં ગરુડ ઉપર બેસી સર્વ લોકોએ વંદન કરેલા શ્રેષ્ઠ
 વિષ્ણુલોકમાં ગયો. (૧૨, ૧૩) બ્રહ્માજી કહે છે કે, હે પુત્ર ! પાપયોનિમાં
 જન્મેલો અને તમોચુણી સર્પોમાં રહેલો સર્પજાતિ નાગ ક્યાં ? અને શ્રી
 વિષ્ણુલોકમાં થયેલી તેની ગતિ ક્યાં ? એ સર્વ બ્રહ્મસરિતા હિરણ્યાખ્ય
 ગંગાના પ્રતાપે બનેલું છે (૧૪) વળી નાગનો ઉદ્ધાર થયો તે સમયથી
 ધરાનું “ નાગહૃદ ” (નાગધરો) એવું નામ પડ્યું. હે પુત્ર ! ભૃગુ !
 તમે ત્યાં જઈ તપ આરંભો. (૧૫) ગંગા, ગોદાવરી અને ગોમતી વિગેરે
 પવિત્ર અને મોક્ષદાયક નદીઓ છે. તેવીજ આ હિરણ્યાખ્ય ગંગા પરમ
 કલ્યાણ કરનારી છે. તેમાં સ્નાન કરી લેશમાત્ર પુણ્ય કર્યું હોય તો તેનું
 ફલ મેરૂ પર્વત જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિષ્ણુલોકમાં વાસ થાય છે.
 (૧૬, ૧૭) જે મનુષ્યો તે પવિત્ર ધરાના કિનારે શ્રાદ્ધ કરે છે, તેમના
 પિતાઓનો ઉદ્ધાર થાય છે અને તે પરમગતિને પામે છે. (૧૮) ભૃગુ કહે
 છે-હે ભગવન ! મારાપર કૃપા કરી પક્ષીરાજના તીર્થ માહાત્મ્યનું વર્ણન

મૃગુરુવાચ—પક્ષિ રાજસ્ય શ્રોતુમિચ્છામિત્વન્મુસ્વાત્ ।

કથયવિસ્તરેણાઽથમદન્નુગ્રહકારકઃ ॥ ૨૦ ॥

તત્ર પાપં ગતં કેષાં જનાનાં પાપ કારિણામ્ ।

યદાઽનુ કંપયા બ્રહ્મન્ શરણાગત વત્સલ ॥ ૨૧ ॥

પક્ષીન્દ્રવામ દેવસ્ય માહાત્મ્યં ન શ્રુતં મયા ।

તત્ત્વં પૃચ્છામ્યહં બ્રહ્મન્ પ્રપન્ન જનપાલક ॥ ૨૨ ॥

શિવઉવાચ—ઈત્યં મૃગોર્વચઃ શ્રુત્વા શાન્તિદં જ્ઞાનદાયકં ।

પક્ષિ રાજસ્ય માહાત્મ્ય મારમત પ્રમુઃકિલ ॥ ૨૩ ॥

સંવાદં બ્રહ્મપુત્રસ્ય બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।

શ્રુત્વા નરો વિમુચ્યેત શિવે સંસાર બંધનાત્ ॥૨૪॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पिंगलोपाख्याने
एकादशोऽध्यायः

કરો. (૧૯) તે સ્થળે જવાથી કયા પાપીઓનાં પાપ નાશ પામ્યાં તે કૃપા કરી સમજાવો. (૨૦) વળી મહાદેવ અને પક્ષીરાજની હકીકત મેં કહી પણ સાંભળી નથી તેથીજ વખતો વખત પૂછું છું માટે હે ભક્તવત્સલ ! મને કહો. (૨૧, ૨૨) ભૃગુનું વચન સાંભળી બ્રહ્માજી પક્ષીરાજ તીર્થ માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. (૨૩) મહાદેવ કહે છે, હે પાર્વતી ! બ્રહ્માના પુત્ર ભૃગુ અને બ્રહ્માજીનો સંવાદ જે મનુષ્યો અવશ્ય કરે છે તે સંસાર બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. (૨૪)

॥ इति श्री लावार्थघोषिणी गुर्जर टीकान्विते पिंगलोपाख्याने
एकादशोऽध्यायः ॥

॥ અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥

ब्रह्मोवाच—माहात्म्यं पक्षिराजस्य जनानां मुक्तिदायकम् ।

पवित्रं सर्व पापघ्नं प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ॥ १ ॥

सूर्यवंशसमुत्पन्नो रघूणां मानवर्धनः ।

आसीज्जन्मेजयो राजा सत्यसन्धः प्रतापवान् ॥ २ ॥

धर्मशास्त्रतो नित्यं द्विजपोषण तत्परः ।

धर्मवादी सत्यशीलः प्रजापालन उत्सुकः ॥ ३ ॥

महापुण्ये पुरे तस्य न कोऽपि पातकीजनः ।

दुःखं धनस्य न कापि जनानां विद्यते द्विज ! ॥ ४ ॥

भार्यातस्य सुशीला वै गुणेन द्रौपदी समा ।

अपुत्रा विहाला चाऽऽसीद्राજાનં પ્રાહ સુન્દરી ॥ ૫ ॥

मयिप्रजा न जायन्ते किमस्ति तस्यकारणम् ।

उपायः खलु कर्तव्यो येन वंशो विवर्धते ॥ ६ ॥

(અધ્યાય ૧૨ મો.)

હે ભૂગો ! પક્ષીરાજતીર્થનું વર્ણન શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. સર્વ પાપને નાશ કરી પુણ્યનો વધારો કરી દેવ-મનુષ્યોને મોક્ષ આપનાર છે. કોઈ સમયે પૃથ્વીપર સૂર્યવંશમાં જન્મેલો સત્યવાદીધાર્મિક અને શાસ્ત્રપર પ્રેમી બ્રાહ્મણોનું પાલન કરનાર અને પ્રજાની રક્ષા કરવામાં તત્પર જન્મેજન્મ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. (૧, ૨, ૩) તેના પ્રવિત્ર નગરમાં કોઈ પ્રજા પાપી ન હતી, તેમજ ધનાદિભોગ સંપત્તિથી દુઃખી પણ ન હતી. (૪) રાજાને એક રાણી હતી. તે સુશીલ, ધાર્મિક અને દ્રૌપદી સમાન સર્વગુણ-સમ્પન્ન હતી. તેને સંતાન નહીં હોવાથી મનમાં દુઃખી થતી હતી, એક સમયે પોતાના સ્વામી આગળ દુઃખની વાત જણાવવા લાગી. કે મારે સંતાન ન થવાનું કારણ શું છે ? તેનો ઉપાય શોધો; કે જેથી આપણા વંશની વૃદ્ધિ થાય. આ વાતનો રાજાએ સંપૂર્ણ વિચાર કરી, રાજ્યનો જંદોબસ્ત યોગ્ય મંત્રીઓદ્વારા કરી, મહાવનમાં ગયો, ત્યાં મુનિઓના આશ્રમમાં જઈ પ્રશ્નામ પૂર્વક વિનંતિ કરવા લાગ્યો. (૫, ૬, ૭) કે હે તપસ્વી મહા-

સોઽપિતસ્યા વચઃ શ્રુત્વા જગામ ગહનં વનમ્ ।

મુનીનામાશ્રમે ગત્વા નત્તેદમપ્રવાદ્ધચઃ ॥ ૭ ॥

શ્રુણુધ્વંભો તપઃશ્રેષ્ઠા મદનુગ્રંહકારકાઃ ।

કસ્યપાપસ્ય યોગેન જાયન્તે ન પ્રજા મમ ॥ ૮ ॥

ઇતિતસ્ય વચઃ શ્રુત્વા મુનયો ગૌતમાદયઃ ।

પ્રભાવકથનેશીલા સ્તમૂચુ મુનિસત્તમાઃ ॥ ૯ ॥

શ્રુણુષ્વ ભો મહારાજ ! તવ પાપસ્યકારણઃ ।

યેન પાપ પ્રભાવેણં ન જાતા સન્તતિ સ્તવ ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વેભવેઽભવદ્રાજન્ ! વૈશ્યજાતિર્ભવાન્ કિલ ।

વણિક્ કર્મરતો નિત્યં પ્રજાપોષણ તત્પરઃ ॥ ૧૧ ॥

એકસ્મિન્દિવસે વૈશ્યઃ પ્રાતઃ કૃત્વા શનંદ્વિજ ।

વ્યાપારાય તતઃ સઘ્નો હન્યદ્ ગ્રામાન્તરં ગતઃ ॥ ૧૨ ॥

માર્ગે વૈ ગચ્છતસ્તસ્ય તૃષાજાતાઽતિદુસ્તરા ।

તસ્મિન્વને મહાકૂપો દદૃશે જલ પૂરિતઃ ॥ ૧૩ ॥

તમાઓ ! મારાપર કૃપા કરી મને કહો કે કયા પાપને લીધે મને સંતતી થતી નથી. (૮) રાજનું વચન સાંભળી ત્રિકાળદર્શી ગૌતમાદિ ઋષિઓ કહેવા લાગ્યા કે, હે રાજનું ? જેને લીધે તને સંતતિ થતી નથી, તે ત્હારાં (પ્રારબ્ધ) પાપના કારણને :કહીએ છીએ તે શ્રવણ કર. (૯, ૧૦) હે રાજનું ? પૂર્વ જન્મમાં તું વૈશ્યવ હતો. સારી રીતે :વેપાર કરી ધન મેળવી, પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા તત્પર રહેતો હતો. (૧૧)

તેવામાં એક દિવસે તેં બોજન કરી બહેપાર માટે પોતાના ગામથી બીજે ગામ નીકળ્યો, રસ્તે જતાં બહુ તરસ લાગેલી હોવાથી જલાશયની ખોળ કરવા લાગ્યો તેટલામાં એક કુવો દેખવામાં આવ્યો તે પ્રસંગે ધણી તરસથી પીડાતી અને સૂર્યના તાપથી શ્રમિત થયેલી દોડતી એક ગાય આવી તેને તેં એકદમ લાકડીઓ મારી કાઢી મૂકી ત્યારે તે ગાયે તને શાપ દીધે કે હે કુષ્ટ નિર્દય ? ત્હારી સ્ત્રી વંધ્યા થશે. (૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬)

વૈશ્ય તન્નગતો રાજન્ને તસ્મિન્ કૂપસન્નિધૌ ।

આગતા તત્સમીપે વૈ ગૌ રેકાઽતિ પિપાસિતા ॥૧૪॥

ધર્મહીનેન વૈષ્યેણ કાષ્ઠદણ્ઢેન તાડિતા ।

:શ્વિતા સા પતદ્રૂમૌ નિઃશ્વસન્તી રુરોદહ ॥૧૫॥

રે દુરાત્મન્ ! દયાહીન ! કથંમાંતુદાસિ મૃશમ્ ।

પ્રમદાઽપત્યહીનાતે ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૬॥

તચ્છાપસ્ય પ્રભાવેણ પ્રજાપાલન તત્પર ! ।

ન જાયન્તે પ્રજા રાજન્ ! સુસાધ્વ્યાં ભવતઃ સ્ત્રિયામ્ ॥૧૭॥

તસ્માત્ત્વં યાહિ હે રાજન્ ! બ્રહ્મક્ષેત્રેઽતિનિર્મલે ।

યત્ર વસતિ વિશ્વાત્મા સ્વગરાજેશ્વરઃ શિવઃ ॥૧૮॥

ઇતિ તેષાં વચઃ શ્રુત્વા રાજાજન્મેજયઃ સુત !

આગતો મામકે ક્ષેત્રે પક્ષિરાજસ્ય સન્નિધૌ ॥૧૯॥

અમાત્યૈર્બહુભિઃ સૈન્યૈઃ સાર્દ્ધં નાગરિકૈ સ્તથા ।

આગત્યપૂજનચ્ચક્રે સભાર્યૌ વિધિ પૂર્વકમ્ ॥૨૦॥

પક્ષિરાજો મહાર્શંશ્ચ દેદૌ તસ્મૈ વરં શુભમ્ ।

સુપ્રજાં લપ્સ્યસે રાજ ચ્ચનુરૂપાં સ્વગુણૈર્ભવાન્ ॥૨૧॥

હે રાજન્ ! તે શાપના પ્રભાવથી ત્હારી સુશીલ સ્ત્રીને સંતાન થતું નથી. માટે સર્વ પાપને નાશ કરનાર, પક્ષીન્દ્ર ગરડનો ઉદ્ધાર કરનારા અને જગતના આત્મા મહાદેવ જ્યાં વસે છે; તે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં જઈ તેમનું પૂજન કર. (૧૭-૧૮) જન્મેજય રાજા એ પ્રમાણે ઋષિનું વચન સાંભળી બ્રહ્મક્ષેત્રમાં જવા માટે તૈયાર થયો. (૧૯) પોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખી, તેમજ પ્રધાનવર્ગ અને સૈન્યને લઈ પવિત્ર બ્રહ્મક્ષેત્રમાં આવી વિધિપૂર્વક શ્રી પક્ષીન્દ્રનાથ મહાદેવનું પૂજન કર્યું. (૨૦) પૂજના પ્રભાવથી મહાદેવે પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપ્યું કે, તને સુશીલ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. (૨૧) રાજાને વરદાન મળેલું હોવાથી ખુશી થતા પોતાના

સોઽપિપુત્ર ? વરં લબ્ધ્વા જગામનગરં સ્વકમ્ ।
 પુત્રપૌત્રાન્વિતો ભૂત્વા ચક્રે રાજ્યમકણ્ઠકમ્ ॥૨૨॥
 ईदृशं मामकं क्षेत्रं सर्वपाप प्रणाशनम् ।
 सर्वसौख्यकरं दिव्यं तत्रत्वंगच्छभार्गव ! २३
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पुरावृत्तं पुरातनम् ।
 पक्षिराजस्यमाहात्म्यं सावधानतयाश्रृणु ॥२४॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पक्षिराजतीर्थवर्णनं
 नाम द्वादशोऽध्यायः

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच-पक्षिराजस्यमाहात्म्यं प्रवक्ष्यामि महामुने ।

यस्य स्मरण मात्रेण मुच्यते कोटि पातकात् ॥१॥

રાજ્યમાં આવ્યો. કેટલાક સમય વીત્યા બાદ પુત્રાદિ સન્તાન થઈ અને રાજ્ય સુખી થયો. માટે હું ભૂગો ! કલ્યાણ કરનાર બ્રહ્મક્ષેત્રની અંદર જાઓ. (૨૨) બ્રહ્મક્ષેત્ર સર્વ સિદ્ધિને આપનાર, મહાપાપોને નષ્ટ કરનાર અને સંસાર બંધનને તોડી મોક્ષ આપનાર છે. (૨૩) આ દૃષ્ટાંત વિના પણ બ્રહ્મ એક પુરાતની દૃષ્ટાંત; “ પક્ષીન્દ્રનાથ ”ના મહાત્મ્ય રૂપે છે જે હું કહું છું તે સાવધાનપણથી સાંભળો. (૨૪) ઇતિ, શ્રી ભાવાર્થ. ઘોનિની ગુફાની કીમતિ તે બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે પક્ષિરાજ તીર્થ વર્ણન નામ દ્વાદશોઽધ્યાય.

(અધ્યાય ૧૩ મો.)

બ્રહ્માણ કહે છે કે, હું ભૂગો ! પક્ષિરાજ તીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળવાથી માણસ કરોડો પાપથી મુક્ત થાય છે. અને તેનો હિસાર થાય છે. (૧) જે પ્રાણી બ્રહ્મક્ષેત્ર જઈ થોડું પુણ્ય કરે તો પણ તેને સોભાઈ રહે

સન્નિધૌ તસ્ય યોજન્તુ રાચરેત્ સુકૃતં યદિ ।

તસ્ય શતગુણં પુણ્યં ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥૨॥

પિશાચોબ્રહ્મરક્ષો વા પ્રેતયોર્નિંગતોઽપિવા ।

હિરણ્યાયા જલેસ્નાત્વા મુચ્યતેપાપરાશિભિઃ ॥ ૩ ॥

મૃગુરુવાચ—સંસારવાસનાયુક્તો પ્રેતયોર્નિંગતોઽપિવા ।

કઃપ્રમુક્તોઽભવદ્રહ્મન્ તત્ પ્રવક્તુમિહાર્હસિ ॥ ૪ ॥

અવન્તિનગરેરમ્યે શ્રુતદેવેતિ નામતઃ ।

આસીદ્વિપ્રોગુણૈર્યુક્તો નીતિમાન્ ધાર્મિકઃસુધીઃ ॥૫॥

ભાર્યાતસ્યસુકલ્યાણી પતિપ્રેમવિવર્દિની ।

કાલેન સુપુત્રેસાધ્વી પુત્રરત્નં સુશોભનમ્ ॥ ૬ ॥

અનન્તરં દ્વિજેન્દ્રસ્ય પતિસેવન તત્પરા ।

ગર્ભદષાર કલ્યાણી કતિચિત્સમયે પુનઃ ॥ ૭ ॥

સમ્પૂર્ણે દશપ્રેમાસે પ્રમૂતાતસ્ય કન્યકા ।

યદૈકઠાયાનાપુત્રી દમ્પત્યોઃ સમજાયત ॥ ૮ ॥

પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) તે ક્ષેત્રમાં વહેતાં હિરણ્ય ગંગામાં સ્નાન કરવાથી; પ્રેત પિશાચ અને બ્રહ્મરાક્ષસપણું તથા કરોડો પાતકો નાશ પામે છે. (૩) ભૂય કહે છે—કે, હે બ્રહ્મન ? તે તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પાપમાંથી મુક્ત થયેલા કયા લોકો છે, તે લોકોનો ઇતિહાસ મને વિસ્તાર પૂર્વક કહો. (૪) એવું ક્ષણિતું વચન સાંભળી બ્રહ્મા બોલ્યા, અવન્તી નામના નગરમાં “શ્રુતદેવ” નામે બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તેની સુકલ્યાણી નામે સ્ત્રીને એક પુત્ર થયો. પુત્ર એક વર્ષનો થયા બાદ તેની સ્ત્રીને પુનઃ ગર્ભ રહેા. દશ માસ પૂરા થયા પછી એક કન્યા હિતપન્ન થઇ. એમ પુત્ર બે વર્ષનો અને કન્યા એક વર્ષની થયા બાદ બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી ઝેરવાળું દૂધ ખાવાથી મરણ પામ્યાં (૫, ૬, ૭, ૮) એવી રીતે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનું અઘાળ મૃત્યુ થવાથી તેમજ સંસારમાં ચિત્ત રહેલું હોવાથી તે બન્ને પ્રેત-યોનિને પામ્યાં. કટલોક સમય વીત્યાબાદ પુત્ર અને પુત્રી યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત

ગરલેન સમાયુક્તં ભક્તિંદુર્ગરંપયઃ ।

તેનતૌ નિધનંપ્રાપ્તૌ દમ્પતીપુત્ર લાલસૌ ॥ ૯ ॥

અકાલમૃત્ત સમ્પ્રાપ્તૌ પ્રેતયોનિંગતૌચતૌ ।

કિયત્કાલ વ્યતીતે વૈ તનયોવયસંગતઃ ॥ ૧૦ ॥

સપુત્રોઽપાત્યેતૈશ્ચ ગૃહસ્થાશ્રમમાચરત્ ।

તાવદેકઃસમાયાતો દૂરદેશાદ્વિજઃ સ્વલુ ॥ ૧૧ ॥

વેદાધ્યયનમાકાંક્ષી તદ્ગૃહે ન્યવસત્તદા ।

સર્વવિદ્યાઃ પઠિત્વાથ ગ્રહંગન્તું મનોદધે ॥ ૧૨ ॥

ભગિનીંસ્વાંદૌ વિપ્ર સ્તંદ્વિજં વેદપારગમ્ ।

તદો ચતુશ્ચતૌવાચં પ્રેતયોનિંગતાબુભૌ ॥ ૧૩ ॥

સર્વે વિસ્મયમાવિષ્ટાઃ વિદિત્વાદુર્ગતિં તયોઃ ।

પિત્રોરુરણાર્થાયા ગચ્છન્ ક્ષેત્રેતુ મામકે ॥૧૪॥

સન્નિધૌ પક્ષિરાજસ્ય પિણ્ડદાનાદિ કેનવૈ ।

શ્રાદ્ધં ચકારવિધિના દ્વિજમાહૂય કર્મઠમ્ ॥ ૧૫ ॥

થયાં (૯) પુત્ર વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બની ધર્મથી ગૃહ-સ્થાશ્રમ ચલાવતો હતો, તે સમયે તેને ત્યાં કોઈ બ્રાહ્મણ દૂરદેશથી આવ્યો. (૧૦) તે દૂર દેશી બ્રાહ્મણ ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણ બાળક પાસે મહેનત લઈ વિદ્યા ભણ્યો. અને અભ્યાસ પૂરો થયા પછી પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થયો. (૧૧) ત્યારે તેને વિદ્વાન બાણી જવા ન દેતાં તે બ્રાહ્મણ બાળકે પોતાની બહેનનું લગ્ન તેની સાથે કર્યું. ત્યારે પ્રેતયોનિને પામેલાં તે પુત્રીનાં માતાપિતા બોલ્યાં. (૧૨) કે હે જમાત! અધોગતિને પ્રાપ્ત થયેલાં અમારો ઉદ્ધાર કરવા માટે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં જઈ શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરો. ત્યારે વિસ્મય પામેલો જમાઈ બ્રહ્મક્ષેત્રમાં જઈ તીર્થશ્રાદ્ધ-પ્રેતક્રિયા વગેરે કરવા લાગ્યો અને વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરી, પિંડનું દાન કરી, પક્ષીરાજની પૂજા કરી, બ્રાહ્મણને દાન કર્યો. (૧૩-૧૪) પક્ષીરાજ તીર્થનાં ક્ષેત્રમાં પિંડ

સચ્ચક્ષુઃપદ્યા યદાસાંગઃ સમાસિમગાદ્વિધિઃ ।

તદાશ્ચર્યમભૂતત્ર પ્રેતૌમુક્તૌ બભૂવતુઃ ॥ ૧૬ ॥

દિવ્યરૂપધરૌશાન્તૌ દિવ્યાભરણભૂષિતૌ ।

શિવસ્વરૂપસમ્પ્રાપ્તૌ જન્મતુઃ શિવધામનિ ॥ ૧૭ ॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये पक्षिराज माहात्म्य
वर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः

(અથ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ)

ब्रह्मोवाच-एतत्ते कथितं पुत्र सर्व सौख्यकरं शुभं ।

धर्मार्थयोः प्रदं चैव काम मोक्ष प्रदं तथा ॥ १ ॥

सदैश्वर्य करं पुण्यं सर्वेप्सित फल प्रदम् ।

विद्याबुद्धि प्रदं चैव आयुरा रोग्य वर्द्धनम् ॥ २ ॥

દાનાદિ ક્રિયા કરવાથી પ્રેતદશા પામેલાં બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી મુક્ત થઈ,
દિવ્ય રૂપ પામી, પરમાત્માના ધામમાં ગયાં. (૧૫-૧૬-૧૭) ઇતિ શ્રી
ભાવાર્થઘોષિતીની ગુર્જર ટીકાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે પક્ષિરાજ માહાત્મ્ય
વર્ણનં નામ ત્રયોદશોઽધ્યાય.

(અધ્યાય ૧૪ ભો.)

બ્રહ્માજી બોલ્યા હે ભૃગુ ! સર્વ સુખ આપનાર કલ્યાણકારી ધર્મ,
અર્થ, કામ અને મોક્ષ ફલ આપી ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ લક્ષ્મી
પ્રાપ્ત કરનાર મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર લોકમાં કીર્તિને વધારી પુણ્યની
વૃદ્ધિ કરનાર લાભ-વિનય આપનાર આ લોક અને પરલોકમાં સુખ
આપી સર્વ પાપને નાશ કરનાર અનેક પ્રકારની પીડાને દૂર કરી મૃત્યુને
વશ કરનાર ધડપણ વ્યાધિ અને વિધવાપણને નાશ કરનાર બ્રહ્મક્ષેત્રનું
મહાત્મ્ય તમને કહી બતાવ્યું. (૧, ૨, ૩, ૪) હે મહામુને ! એ અનુપમ

લોકેકીર્તિ કરં ચૈવ લાભદં વિજય પ્રદમ્ ।
 રૂઢ સૌખ્ય પ્રદં શ્રેષ્ઠં સર્વ કિલ્બિષ નાશનમ્ ॥૩॥
 પીડા મૃત્યુ જરા વ્યાધિ વૈધવ્યાનાં નિષૂદનમ્ ।
 માહાત્મ્ય મીઢશંતસ્ય ક્ષેત્રસ્ય કથિતં મયા ॥૪॥
 તસ્માત્ત્વં ગચ્છ હે પુત્ર ! તત્ર ક્ષેત્રે શુભ પ્રદે ।
 રિતિં ધાતુર્વચઃ શ્રુત્વા શુક્રોઽસૌ ધીમતાંવરઃ ॥૫॥
 પ્રણમ્ય સ્વપિતુઃપાદા વુત્થાય પરિક્રમ્ય ચ ।
 જગામ મામકક્ષત્રે સ્વપાપસ્ય વિમુક્તયે ॥ ૬ ॥
 ત્રિવેણી સંગમો યત્ર ક્ષીરજ મ્વા તથૈવચ ।
 હિરણ્યાઃખ્યા સરિચ્ચત્ર પક્ષીન્દ્રો સર્વકામદઃ ॥૭॥
 રમ્યઃ શિલોચ્ચયો યત્ર દિવ્યવૃક્ષ વિરાજિતઃ ।
 તત્ર ગત્વા મુનિ શ્રેષ્ઠો તપોદિવ્યં સમારભે ॥૮॥
 સ્વાભિધાનેન સંસ્થાપ્ય શંકરં લોક શંકરમ્ ।
 મૃગુનાથેતિ નામ્નાવૈ સ્થાણુમારાધયત્સ્વયમ્ ॥૯॥

ક્ષેત્રમાં જાયો. એવી આજ્ઞા સાંભળી બુદ્ધિમાન ભૃગુઋષિ પિતાને પ્રણામ
 પૂર્વક પ્રદક્ષણ કરી બ્રહ્મક્ષેત્રમાં ગયા (૫, ૬) જે ક્ષેત્રમાં ત્રિવેણીનો સંગમ
 છે અને ક્ષીરજન્યા મહાલક્ષ્મી ખીરાજે છે. જેમાં હિરણ્યાખ્ય ગંગાનો
 પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. ત્યાં પક્ષીન્દ્રનાથ મહાદેવ ખીરાજે છે અને જમણી
 આબુએ નાના પર્વતોની હાર બુકા રહી છે. તે સ્થાને પૂર્વ દિશામાં ભૃગુ
 ઋષિએ પોતાનું આસન કર્યું વળી તે સ્થાનમાં પોતાને નામે શંકરનું
 સ્થાપન કરી તેમનું મૃગુનાથ એવું નામ રાખી આરાધનપૂર્વક તપશ્ચર્યા
 કરવા લાગ્યા. ભૃગુઋષીને દિવ્ય તપશ્ચર્યા કરતાં ઘણાં વર્ષો વિતી ગયેલાં
 હોવાથી કૈલાસપતિ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા, (૭, ૮, ૯) કપુરના પર્વત
 જેવી શ્વેત કાંતિવાળા શાંત, ચંદ્રની કળાથી શોભાયમાન, હાથીના ચર્મને
 ધારણ કરેલા તેમજ ભરમથી શોભાયમાન દેહવાળા, મસ્તકે જટાવાળા
 અને અગ્નિના નેત્રવાળા કરોડો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી સર્પના હારને ધારણ

एवं कति पर्यैर्वर्षे प्रसन्नोऽर्जुनहेचरः ।

कर्पूर धवलं ज्ञानं चन्द्र लेखा विभूषितम् ॥१०॥

गज चर्म धरं देवं भूति भूषित विग्रहम् ।

जटा भूषित मूर्धानं हुत वाहन लोचनम् ॥११॥

कोटि सूर्य समा भाસં પન્નગ સ્તુતિ રાજિતમ્ ।

સ્ફુર દ્રંગ પ્રવાહેણ વ્યાવૃત્તં ધ્યાન મંગલમ્ ॥૧૨॥

દ્રષ્ટ્વાઽદ્ભુતં મહાદેવ મુદતિષ્ઠદ્ભ્રુ સ્તદા ।

પ્રણમ્ય દણ્ડવદ્ભ્રુમૌ સ્તુતિં કર્તુ મનોદયે ॥૧૩॥

(વંશસ્થ વૃત્તમ)

મગુરુવાચ—નમોનમસ્તેઽવિલકાર્ય હેતવે પ્રપન્ન ભક્તાર્તિ વિનાશ કારિણે ।

અણીયસેઽણોર્મહતો મહીયસે નમોન્તિકસ્થાય નમોદેવીયસે ॥૧૪॥

વિશ્વાત્મન્ વિશ્વરૂપાય સદ સન્દ્ભાવ ભાવિને ।

નમસ્તે જ્ઞાન રૂપાય પરાય પર બ્રહ્મણે ॥૧૫॥

અભિષ્ટૂય મહેશાનં વિરરામ મહામુનિઃ ।

પ્રસન્ન મન સોવા ચ વૃણીષ્વ વર મીપ્સિતમ્ ॥૧૬॥

કરનાર વળી મસ્તકની જટામાં ડુવારાની પેઠે ઉડતી ગંગાને ધારણુ કરનાર અને ધ્યાન કરનાર માણસ, કલ્યાણુ કરનાર એવા અદ્ભૂત મહાદેવ જીને જોઇ ભૃગુ ઋષી એકદમ ઉભા થઈ પૃથ્વીપર પડી દંડવન્નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા (૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩) હે ભગવન્ આ જગતમાં સ્થાવર જંગમ પ્રાણી પદાર્થરૂપકાર્યના કારણરૂપ અને શરણુ આવેલા ભક્તોનાં દુઃખો નાથ કરનાર આણુચી પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા અને મહત્ પદાર્થોમાં મોટા તમામ જીવાત્માની પાસે રહેનારા છતાં અજ્ઞાની જીવોને દૂર દેખાનારા વિશ્વના આત્મા વિશ્વના પદાર્થોનું રૂપ ધારણુ કરનાર તેમજ સત્ અસત્થી પર છતાં સત્ અસત્ લાવમાં જણાતા, જ્ઞાનરૂપ, પરરૂપથી પણ પર, એવા પરબ્રહ્મને મારા નમસ્કાર હોવો. (૧૪, ૧૫) એ પ્રમાણુ મહામુનિ સ્તુતિ કરી વિરામ પામ્યા ત્યારે પ્રસન્ન થએલા મહાદેવજી જોડ્યા હે

(વંશસ્થ વૃક્ષમ્)

કૃતં મયા દેવ મહાન્ હિ સાહસં શ્રી વિષ્ણુહૃત્પદ્મદલે પ્રહારઃ ॥
ઉપસ્થિતં કિલ્બિષમિત્થ માત્મનઃ પ્રશાન્તથે તસ્ય કિમ

સ્ત્યુપાયઃ ॥ ૧૭ ॥

મહાદેવઽવાચ—પાપસ્ય પરિતાપેન ક્ષેત્રેઽસ્મિન્વાસ મુક્તમમ્ ॥

કૃત્વા તપ્ત્તં તપ સ્તેન દર્શનમભવન્મમ ॥૧૮॥

વિષ્ણુ પાદોદકીસેયં હિરણ્યાલ્યા પ્રચક્ષતે ।

સ્વીય પાપ વિનાશાય બ્રહ્મણોત્પાદિતાપુરા ॥૧૯॥

તસ્યા દર્શનં માત્રેણ મહાન્તિ પાતકાન્યપિ ।

નશ્યન્તિ દેવતાનાંવૈ સૂર્યેણ શર્વરી યથા ॥૨૦॥

તસ્યાં સ્નાને કૃતે દોષાઃ કતિષ્ઠે યુ મુનીશ્વર ! ।

મવાન્ પાપ વિશુદ્ધોઽસ્તિ કચ્ચિન્ના સ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૨૧॥

એવ મુક્ત્વા મહાદેવ સ્તત્રૈ વાન્તર ધીયત ।

સર્વપાપ વિશુદ્ધાત્માઽભવન્ મુનિવરો મૃગુઃ ॥૨૨॥

ભૃગુ ! વરદાન માગો. ત્યારે ભૃગુ કહે છે હે મહેશ્વર ! પૂર્વે મેં સાહસીક વૃત્તિને આધિન થઈ શ્રી વિષ્ણુના હૃદયમાં લાત મારવાથી પાપ કરેલું છે તે નાશ કરવાનો ઉપાય કહો ? મહાદેવજી બોલ્યા કે હે ભૃગુ ! પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી બ્રહ્મક્ષેત્રમાં વાસ કરી મારી ઉપાસના કરી તેથી તમનેમાફ દર્શન થયું (૧૬, ૧૭) વળી શ્રીવિષ્ણુના ચરણથી પ્રગટ થયેલી હિરણ્યગંગાને બ્રહ્માજીએ પોતાનું પાપ નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન કરેલી છે. જેમ સૂર્યના દર્શનથી રાત્રીનો અંધકાર દૂર થાય છે તેમ હિરણ્યગંગાનાં દર્શન માત્રથી સર્વ પાપ દગ્ધ થાય છે. (૧૮-૧૯-૨૦) તેમાં સ્નાન કરનારના દોષો ક્યાં રહે ? તમે સર્વ પાપોથી મુક્ત થયા છો તેમાં સંશય નથી એમ મહાદેવજીએ ભૃગુનું આશ્વાસન કરી અન્તરધાન થયા. વળી મુનિઓમાં એજ ભૃગુ મહારાજ સર્વ પાપોથી મુક્ત થયા. તે દિવસથી તે તીર્થનું નામ મૃગુતીર્થ

તત આરમ્ભ્યત તીર્થં મૃગુ નાથેતિ વિશ્રુતમ્ ।
સર્વસં રુચ્ય પ્રદં ચૈવ સર્વાઽનર્થં વિનાશનમ્ ॥૨૩॥

इति श्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये चतुर्दशोऽध्यायः

॥ पंचदशोऽध्यायः ॥

મગવઠશ્રોતુમિચ્છામિ સર્વશાસ્ત્રવિદાંવર !
માહાત્મ્યમમ્બિકઽયાવૈ સર્વકલમષનાશનમ્ ॥૧॥
ધન્યાવસુન્ધરાસાવૈ ધન્યંતદ્દ્રુમકાનનમ્ ।
યસ્મિન્ વિરાજતે દેવી દૈત્યદર્પ પ્રણાશિની ॥૨॥
ઈહન્તે દેવતા યસ્યા માહાત્મ્યં લોક પાવનમ્ ।
ધ્યાયંતઃકૃપયઃ શ્રુત્વા નર જન્મ મુસિદ્ધયે ॥૩॥

એમ પ્રસિદ્ધ થયું. તે સર્વ પ્રકારનું સુખ આપી દુઃખોને દૂર કરનાર ગ-
ણુપ છે. (૨૧-૨૨-૨૩) ઇતિ શ્રી ભાગ્યાર્થ દ્યોતિની ગુર્જર ટીકાન્વિતે
બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે ભૃગુતપશ્ચર્યાવર્ણનં નામ ચતુર્દશોઽધ્યાય.

(અધ્યાય ૧૫ મો પ્રારભ.)

શૌનક મહામુનિ કહે છે કે હે સર્વશાસ્ત્ર જાણનાર સૂત !
સર્વ પાપોને નાશ કરનાર શ્રી અંબિકા દેવીનું માહાત્મ્ય શ્રવણ
કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. માટે કૃપા કરી કહો. (૧) જે સ્થા-
નમાં વિશ્વની માતા. અને દૈત્યોને નાશ કરનારાં અંબિકા બિરાજે
છે તે સ્થાનમાં વનવૃક્ષો, અને પશુઓને ધન્ય છે. (૨) ત્રણલોકને પવિત્ર
કરનાર જગદમ્માનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરવા મહાન ત્રણ દેવતાઓ પણ
ઇચ્છે છે અને મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા માટે મનુષ્યો ધ્યાન કરી તન્મય
થાય છે. (૩) એમ શૌનકનું પ્રશ્ન સાંભળી પ્રસન્ન થએલા સૂત પૌરાણિક

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सूरतः शाल्व निःश्वरः ।

सकुमारभतमीत्या इर्ष निर्भरमानसः ॥४॥

૨૭૭૬૬—અમૃતપૂર્વે મહાયુદ્ધ મસુરેણ દુરાત્મના ।

મહિષેણ સમં સ્વર્ગે સુચિરંવૈમુપર્વણાઃ ॥૫॥

મહાબલ વતા તેન વિજિતાસ્તેઽસુરારયઃ ।

પૌરન્દર પદં લબ્ધં પ્રાપ્યં યચ્છતયાજિના ॥૬॥

વિનિષ્કૃતા સ્તતો દેવા અભિજગ્મુઃ પિતામહમ્ ।

ઉત્તવાવૃત્તમશેષશ્ચાઽષ્ટિન્મ્લાનમુત્થાશ્રિયઃ ॥૭॥

શ્રુત્વાતિ બલિનં દૈત્યં દુર્જયં સમરાજ્ઞે ।

સસુરઃસસુરજ્યષ્ઠો યયૌ શ્રીપતિ સન્નિધૈ ॥૮॥

કથયામાસવૃત્તાન્તં મહિષાસુર ચેષ્ટિતમ્ ।

ત્રિદશાભિભવંઘાતા દેવદુઃસ્વેન દુઃખિતઃ ॥ ૯ ॥

શ્રીઅંબિકાનું મહાત્મ્ય કહેવા લાગ્યું. (૪) પૂર્વે સ્વર્ગમાં દુષ્ટદૈત્ય મહિષા-
સુર અને દેવતાઓનું લાંબા વખત સુધી પ્રયંત્ર થઈ ચૂકું હતું. (૫)
આખરે દેવતાઓને હરાવી તેમની રાજ્ય લક્ષ્મી લૂંટી સ્વર્ગનું રાજ્ય કબજે
કરી મહિષાસુર રાજ્ય બોગવવા લાગ્યો. ત્યારે નિરાશ થએલા તેજહીન
દેવતાઓએ બ્રહ્માજી પાસે જઈ બની ગએલું વૃતાંત કહી બતાવ્યું. (૭)
ત્યારે બ્રહ્માજીએ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ સાથે શ્રી વિષ્ણુ પાસે જઈ દેવતા-
ઓને થએલું દુઃખ જણાવ્યું તે સાંભળી શ્રી વિષ્ણુએ શંકરને બોલાવી
તમામ હડીકત જણાવી. ત્રણે મહાન દેવતાઓ અને ઇન્દ્રાદિ તમામ દેવ-
તાઓ અત્યંત કાપાયમાન થયા ત્યારે સર્વેના શરીરમાંથી મહા તેજનો
સમુદાય પ્રગટ થયો. તે પ્રકાશમાંથી સર્વેના આત્મામાં રહેલાં શક્તિ મૂર્તિ-
મંત્ર પ્રગટ થયાં જઈ દૈત્યો ખિન્ન થયા અને દેવતાઓને આનંદ થયો.
જુદાં જુદાં હથીઆર સાથે શ્રી જગદંબાને આઠ ભુજાઓ શોભતી હતી.
અનેક અલંકારોથી અલંકૃત જગદંબાને દેખી દેવતાઓએ પૂજા સ્તુતિ
કરી ત્યારે જગદંબાએ દૈત્યો અને દૈત્યોના રાજા મહિષાસુરને મારી ત્રેલોક્ય

જ્ઞાત્વા બ્રહ્મમુક્તાદેતદ્ વિચિન્ત્યકેશવઃ ક્ષણમ્ ।
ઈક્ષમા યતત્કાલં તસ્મૈન્યવેદયત્તદા ॥ ૧૦ ॥

દુઃસ્વંનિશમ્યદેવાનાં ચુકોપચન્દ્રશેખરઃ ।
નારાયણસ્તથા બ્રહ્મા કોપવંતૌવભૂવતુઃ ॥ ૧૧ ॥

તતોઽતિકોપપૂર્ણાનાં વદનેભ્યો વિનિર્ગતમ્ ।
દિક્પ્રકાશિમહત્તેજ સ્તચ્ચૈક્યં સમગચ્છત ॥ ૧૨ ॥

શક્તિરૂપેણતત્તેજઃ સર્વદેવતનૂદ્ધવમ્ ।
અભૂદ્દાગ્વિષયે તેષાં દમ્પદૈત્યહતત્ત્વિષામ્ ॥ ૧૩ ॥

દૃષ્ટ્વેદમદ્ભૂતંરૂપંત્રિસ્મયા વિષ્ટ માનસાઃ ।
સ્તુતિમારોભિરેદેવા વધાયબલવદ્રિપોઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રુત્વા નમ્રા સ્તુતિ સ્તેષાં પરાંમુદવાપહ ।
નિર્જરારિ વિનાશાય પ્રોચતાસાયુધાશિવા ॥ ૧૫ ॥

મહિષાઘ્ર સુરાન્ ક્રૂરાન્ નેકાન્દુઃ સહાનાપિ ।
ત્રિલોકં નિર્ભય શ્વક્રં હત્વાશુઃસમરાઙ્ગણે ॥ ૧૬ ॥

નિર્ભય કર્યું (૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬) જગદંબાના સામર્થ્યથી પ્રસન્ન થએલા દેવતાઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા બ્રહ્માણ કહે છે કે હે આઘ શક્તિ તમે જગતના કારણરૂપ છતાં તમારું કારણ કોઈ નથી. જગતના બીજરૂપ છતાં તમારું બીજ તમારા શિવાય અન્ય કોઈ નથી તમે જગતમાં આદિ છતાં તમારું આદિ કોઈ નથી જગતનો નાશ કરનાર પ્રલયશક્તિ છતાં તમે અવિનાશી છો. વિષ્ણુ કહે છે કે સર્વમાં વ્યાપક અને જગતનો આધાર છતાં તમે સ્વતંત્ર અને નિરંજન છો. સત્ અસત્ વ્યક્તિથી ભિન્ન છતાં અભિન્ન રૂપે પ્રકાશો છો અને ભકતોના કષ્ટ નાશ કરો છો. શંકર કહે છે કે મહિષાસુર વગેરે દુષ્ટ દૈત્યોને નાશ કરવા માટે પ્રગટ થએલાં તમે સાક્ષાત કાળરૂપ મહાશક્તિ છો તેમાં સંધય નથી એ પ્રમાણે દેવતાઓની સ્તુતિ સાંભળી પ્રસન્ન થએલાં જગદંબા બોલ્યાં કે હે પુત્રો ! વરદાન માગો. દેવતાઓ કહે છે કે હે માતા ! તમે જો પ્રસન્ન

તદા દેવગણા સ્તુષ્ઠાઃ સ બ્રહ્મ વિષ્ણુ શંકરાઃ ।
સ્તૃષ્ટુરાર્તિનાશિનીમ્ ॥૧૭॥

બ્રહ્મોવાચ—જગદ્દેતુરહેતુસ્ત્વં જગદ્ બીજાપ્ય બીજકા ।
અનાદિર્જગદાદિસ્ત્વ મંતકાપિ નિરંતકા ॥૧૮॥

વિષ્ણુરુવાચ—વ્યાપકાજગદાધારા નિરાધારા નિરંજના ।
સદ્સદ્વ્યક્તિભિર્ભિન્નાપ્યભિન્નાકૃત્ત્વારિણી ॥૧૯॥

શિવ ઉવાચ—મહિષાઘસુરાન્કૂરાન્ હંતુંપ્રકટિતાસિમ્ભોઃ ।
ત્વમેવપ્રકૃતિઃ સાક્ષાત્ કાલરૂપા ન સંશયઃ ॥૨૦॥
નિશમ્ય દેવતાસ્તોત્રં પ્રસન્નાજગદમ્બિકા ।
ઉવાચવચનસમ્યગ્ વૃણુધ્વં યદમીક્ષિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

દેવાઝ્ઞુઃ—યદિપ્રસન્નાસિ જગત્પ્રબોધિનિ !
તદાત્રવાસંકુરુ બ્રહ્મધામનિ ।
વચોનિશમ્યેત્યમુદાત્તવિક્રમા
હુવાસક્ષેત્રસ્ય ધનાધિપાલયે ॥ ૨૨ ॥
યત્ર સરોવરંરમ્યં માનસં સુમનોહરમ્ ।
વિવિધૈર્વિરુધેર્જુષ્ઠં વનવૃક્ષૈર્વિરાજિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

થયાં હોવ તો અમારી પ્રાર્થના છે કે આ અલ્પક્ષેત્રમાં નિરંતર વાસ કરો. અને જ્યારે ભક્તોને મંકટ પડે ત્યારે પ્રગટ થઈ દુઃખ નાશ કરો. તેવી રીતે દેવોએ વરદાન માગેલું હોવાથી તે સમયથી અલ્પક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશાએ શ્રી જગદંબા વાસ કરવા લાગ્યાં. (૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨) જ્યાં રમ્ય સરોવર શોભી રહેલું છે જ્યાં ૧૬વિધ વૃક્ષોની હારો ઉપર મોર અને કોકીલાઓ મધુર ગાયન કરી રહ્યાં છે ત્યાં જગદંબાએ વાસ કર્યો. (૨૩) જગદંબાના “ માનસરોવર ” માં સ્નાન દાનાદિ કરવાથી માણસોનાં અનેક જન્મનાં પાપ દગ્ધ થાય છે. (૨૪) શ્રી જગદંબાના દર્શનથી

સ્નાતં પાપહરં દિવ્યં મહાપુણ્યાવિવર્ધનમ્ ।
ભોગમોક્ષપદંચૈવ સંસારભયનાશનમ્ ॥ ૨૪ ॥

દર્શનંયેષકુર્વન્તિ અંબિકાયાજનોત્તમાઃ ।
ધનંધાન્યં પશુંવિદ્યાં પ્રાન્નુવન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૨૫ ॥

इतिश्री ब्रह्मपुराणे ब्रह्मक्षेत्र माहात्म्ये अंबिका स्थापन
वर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः

सूत उवाच—शिवेन कथितं सर्वं पार्वत्याः सन्निधौ चयत् ।
तन्माहात्म्यं मयाप्रोक्तं तवाग्रे बुद्धि सत्तम ॥ १ ॥
ब्रह्मक्षेत्र समंनास्ति तीर्थं कलिमलाऽपहम् ।
यत्र देवाश्च सिद्धाश्च निवसन्त्यात्म सिद्धये ॥२॥

માણસને ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર, સમૃદ્ધિ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ
લોકમાં સમ્પૂર્ણ સુખ ભોગવી અંતે મોક્ષ મળે છે. (૨૫)

॥ ઇતિ શ્રી ભાવાર્થદ્યોતિની ગુર્જર દીકાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર મહાદેવ્યે
અંબિકાસ્થાપન વર્ણન નામ પંચદશોઽધ્યાય. ॥

(અધ્યાય ૧૬ મો.)

હે શૌનક ! મહાદેવજીએ પાર્વતીને ધર્મ ચર્ચા પ્રસંગે કહેલું “ બ્રહ્મ
ક્ષેત્ર.” મહાત્મ્ય મેં તમને શ્રવણ કરાવ્યું (૧) વળી કલીયુગના મળને નાશ
કરનારું બ્રહ્મક્ષેત્ર સમાન ખીજું એકે ઉત્તમ તીર્થ નથી જ્યાં દેવતાઓ
અને મહાસિદ્ધપુરૂષો આત્મસિદ્ધિ માટે વાસ કરે છે (૨) પૃથ્વીપર બ્રહ્મક્ષેત્ર
જિવાય ખીજું અનુપમ તીર્થ નથી જ્યાં વાસ કરી માણસો પ્રાપ્ત નાશ

વસંતિ માનવાં બ્રહ્મન્ ! તન્મશ્ચર્યં કિમસ્તિ વૈ ।

તીર્થાનામપિ તત્તીર્થં ભૂતલેઽસ્તિત્વજ્જોત્સ્મ ॥૩॥

બ્રહ્મઘાતી સુરાપીચ સ્વર્ણસ્તેયી તથૈવચ ।

મુચ્યતે સર્વં પાપેભ્યો બ્રહ્મ ક્ષેત્રસ્ય દર્શનાત્ ॥૪॥

અજ્ઞાનાઙ્જ્ઞાનતો વાઽપિ યજ્ઞાતં ક્રૂર પાતકમ્ ।

યસ્ય સંસ્મરણાદ્ભૂપ ! નશ્યન્તિ તન્ન સંશયઃ ॥ ૫ ॥

અશ્વમેઘાઽયુતં પુણ્યં નર મેધસહસ્રકમ્ ।

ત્રિવેણી સંગમે સ્નાનાત્તયોઃ પુણ્યં સમશ્નુતે ॥ ૬ ॥

નભ સ્યુઽર્જે તથા માઘે મર્ધૌ વા માઘવે તથા ।

કૃત્વા સ્નાનં નૈરો મદ્રં આશુરેવ પ્રપશ્યતિ ॥ ૭ ॥

યથા ગોદાવરી પુણ્યા યથા ચ વદ્રિકાશ્રમઃ ।

તથૈવ બ્રહ્મ ક્ષેત્રં વૈ વર્તતે પૃથિવી તલે ॥ ૮ ॥

યત્રાઽસ્તે મૃગુનાથશ્ચ મહિષાઽસુર નાશિની ॥ ૯ ॥

કરે એમાં કંઈ સંશય નથી. બ્રહ્મહત્યારો, સુરાપાન કરનાર, સોનું ચોર-
નાર એવા મહા પાપીઓ પણ બ્રહ્મક્ષેત્રના દર્શનમાત્રથી સર્વ પાપો દગ્ધ
કરી મુક્ત થાય છે. સમજો અગર વિનાસમજો જોણું કરેલું દુષ્ટ પાપ
બ્રહ્મક્ષેત્રના સ્મરણ માત્રથી નાશ પામે છે. (૩, ૪, ૫) દશ હજાર અશ્વ-
મેધ તેમજ એક હજાર નરમેધ યજ્ઞ કરવાથી જે પુણ્ય થાય તે સર્વ પુણ્ય
ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરનાર મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. કાર્તિક, માઘ,
શ્રાવણ અને ચૈત્ર એ મહિનાઓમાં સ્નાન કરનાર મનુષ્યનું કલ્યાણ જાણી
થાય છે. હે સૈનક ! બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલા પવિત્ર બ્રહ્મક્ષેત્રમાં માણ-
સના સર્વ દોષો નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી. આ દુનિયામાં ગોદા-
વરી બદ્રિકાશ્રમનું જેવું મહાત્મ્ય છે તેવુંજ પરમ પવિત્ર ધામ બ્રહ્મક્ષેત્ર છે.

ન શક્તા વર્ણિ તું દેવાઃ અધિકં વિં તતઃ પરમ્ ।
સર્વે દોષાઃ પ્રણશ્યન્તિ ક્ષેત્રે ધાત્રા વિનિર્મિતે ॥૧૦॥

ય इदं શ્રુણુયાન્નિત્યં કીર્તયેચ્ચ દ્વિજોત્તમ ! ।
માહાત્મ્યં બ્રહ્મ ક્ષેત્રસ્ય સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૧૧॥

શ્લોકં વા શ્લોક પાદં વા વર્ણં વર્ણાર્ધમેવવા ।
શ્રુણુયાદેક ચિત્તેન સયાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૨॥

વાચકં પૂજયેચ્ચસ્તુ વસ્ત્રાવિત્ત વિભૂષણૈઃ ।
તુષ્યતિ ભગવાન્ તેષાં વાઙ્મિત્તાર્થ ફલપ્રદઃ ॥૧૩॥

પુસ્તકં દાપયેચ્ચસ્તુ સર્વાલંકાર ભૂષિતમ્ ।
સ સર્વફલ માપ્નોતિ મુક્તૃષ્વ ન સંશયઃ ॥ ૧૪ ॥

દ્વિજઃ ક્ષત્રિય વૈષ્યાનાં શૂદ્રાણાં વા તથૈવ ચ ।
ભાવના બ્રહ્મ ગ્રન્થે ચેન્મુચ્યન્તે સર્વકલ્મષૈઃ ॥૧૫॥

(૭, ૮, ૯) જ્યાં ક્ષિરગ્નમ્મા દેવી અને પિતામહ પ્રહ્લાદ તથા હૃમ્નાથ મહાદેવ છે, તે ક્ષેત્રથી અધિક બીજું કયું ક્ષેત્ર હોઈ શકે ? (૧૦) હે દ્વિજોત્તમ ! જે આ ક્ષેત્ર મહાત્મ્યનું નિત્ય શ્રવણ અને કીર્તન કરે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. શ્લોક, અર્ધો શ્લોક, ચરણ અથવા અક્ષર એક ચિત્તથી સાંભળે છે તે પરમગતિને પામે છે. (૧૧, ૧૨) જે માણસ શ્રદ્ધા રાખી આ ગ્રંથની પૂજા કરી વસ્ત્ર, આભૂષણ અર્પણ કરી વંચાવે છે તેને સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. વળી સર્વ પ્રકારના અશંકારોથી વિભૂષિત કરી આ પુસ્તકનું દાન કરે છે તેને પરમાત્મા મોક્ષ આપે છે (૧૪) યજ્ઞ કરવું એ બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞ ગણાય છે તેવી રીતે આ બ્રહ્મગ્રંથપર ભાવના રાખવી તે વૈષ્ય અને ક્ષત્રિયોનો યજ્ઞ ગણાય છે (૧૫)

ब्रह्म क्षेत्रस्य माहत्म्यं शृणुयान्मनुजो यदि ।

आत्मा नमुह्यरेद्वहन् ! दश पूर्वान् दशापरान् ॥१६॥

इति श्री ब्रह्म-राण ब्रह्मक्षेत्र माहत्म्य षोडशोऽध्यायः

જે મનુષ્ય આ ગ્રંથપર પ્રેમ રાખે છે તે સર્વ પ્રકારના પાપમાંથી મુક્ત થઈ પૂર્વે થએલા દશ અને પાછળ થનારા દશ પુરૂષો સાથે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે. (૧૬)

॥ ઇતિ શ્રી ભાગવત્પ્રધોતિની ગુર્જર ટીકાન્વિતે બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્યે
ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય વર્ણન નામ ષોડશોઽધ્યાય. ॥

दान કરવાનું ઉત્તમ સ્થાન.

શ્રી સ્વધર્મ જ્ઞાન પ્રસારિણી

સંસ્કૃત પાઠશાળા.

વિદ્યાર્થીભુવન-વનિતાશ્રમ.

મોઢાસા—જી૦અહમદાબાદ.

यस्यकुक्षिगतंचान्नं विद्याऽभ्यासेन जीर्यते ।

सतारयति दातारं दशपूर्वाद्दशाऽपरान् ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે માણસનું અન્ન ઉદરમાં જઈ વિદ્યાભ્યાસથી પાચન થાય છે, તે દાનકર્તા મનુષ્યના દશ પ્રથમના અને દશ પછીના પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ઉદ્ધાર ધર્માત્માઓ ! આ સંસ્થામાં દ્વિજબ્રાહ્મણોને સંભાળપૂર્વક રાખી અહ્યર્થ પળાવી, ધાર્મિક, નૈતિક, વૈદિક, સંસ્કૃત, જ્યોતિષ, ગુજરાતી, અંગ્રેજી આદિ વિષયોના અભ્યાસથી અલંકૃત બનાવી, તદ્દન નિરાધાર બ્રાહ્મણોને વિદ્યાર્થી ભુવનમાં રાખી અન્ન વસ્ત્રાદિથી પોષણમાં આવે છે. તેમજ બ્રાહ્મણોને વનિતા વિશ્રામના પૃથક્ સ્થાનમાં રાખી ધાર્મિક, નૈતિક, માનસિક અને પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમને ઉન્નત કરે તેવું શિક્ષણ વિદુષી ભગિનીદ્વારા તદ્દન મક્ત અપાય છે.

આ સંસ્થા તદ્દન નિરાધાર હોઈ દાન કરવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. પોતાની કમાઈમાંથી રોજ એક પૈ બચાવી તથા રોજના ખોરાકમાંથી એક એક મુઠી અન્ન કાઢી નિરાધાર બ્રાહ્મણોને આધાર આપી, વિદ્યાદાન માટે ઉદ્ધાર હાથ લંબાવે.

આચાર્યો, મહાત્માઓ, સંસ્થાનિકો, પંડિતો, રાજ્યાધિકારીઓ અને પ્રદેશસ્થાના અભિપ્રાયો મળી ચૂક્યા છે.

તા. ૬.—વિશેષ હકીકત માટે રીપોર્ટ મંગવવા કૃપા કરવી.

લી૦

સંસ્થાપક:—ગણપતિ જયરાંકર શાસ્ત્રી.

